

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук та соціальних технологій
Кафедра соціології

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь—магістр

на тему:

**«КУЛЬТУРНИЙ ЗСУВ: ОСОБЛИВОСТІ ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЇ В
УКРАЇНІ ТА РОСІЇ»**

Виконав: студент 2-го
року навчання спеціальності
054 «Соціологія»

Галімов Едем Ріфатович

Керівник: Мальцева К.С.

канд. філос. наук, доктор філософії,
доцент кафедри соціології НаУКМА

Рецензент: Пугачова О.Г.

кандидат економ. наук, доцент

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК: _____

«___» _____ 2022 р.

Київ—2022

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1.	6
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДГРУНТЯ ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЙНОГО КУЛЬТУРНОГО ЗСУВУ	6
1.1. Теорії модернізації і постмодернізації	6
1.2. «Тиха революція» і глобальний культурний зсув до постматеріалістичних цінностей	8
1.3. Поняття «ефекту колії (path dependency)» і пострадянський контекст культурних змін	14
1.4. Висновки розділу	21
РОЗДІЛ 2.	26
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЙНОГО КУЛЬТУРНОГО ЗСУВУ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ.....	26
2.1. Методологія та дизайн дослідження	26
2.2. Концептуалізація та операціоналізація основних понять	27
2.3. Висновки розділу	31
РОЗДІЛ 3.	33
ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЙНОГО КУЛЬТУРНОГО ЗСУВУ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ.....	33
3.1. Культурний зсув в Україні та Росії в політичній сфері	33
3.2. Культурний зсув в Україні та Росії в економічній сфері.....	36
3.3. Культурний зсув в Україні та Росії щодо гендерних ролей та сексуальних норм	39
3.4. Особливості постмодернізації в Україні та Росії – повільний рух України та альтернативний формат модернізації в Росії.....	43
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	52

ВСТУП

Світ після закінчення Другої Світової війни вступив в абсолютно нову фазу розвитку – за ці декілька десятиліть сталася велика кількість подій, які значно вплинули на наше повсякдення вже і ще більше можуть вплинути у найближчому майбутньому. На тлі даних подій, з'являються різні дослідники, як наприклад, Деніел Бел (Bell, 1976), Алвін Тоффлер (Toffler, 1980), Ален Турен (Touraine, 1974), які заявляють про те, що наше покоління живе в епоху серйозних макросоціальних змін, а у світі на глобальному рівні відбувається перехід від індустріального до постіндустріального суспільства. Ці макросоціальні зміни торкаються різних сфер життя – від політичної та економічної до питань релігії, прав людини, нерівності та екології.

Однак, однією з найважливіших характеристик цього переходу все ж є культурна зміна, яка в першу чергу характеризується зміною цінностей людей. Одним з найбільш відомих дослідників цінностей є Рональд Інглхарт і одне з найбільш відомих міжнародних досліджень – Світове дослідження цінностей (Inglehart R. , 1997). Інглхарт стверджує, що цінності людства поступово і стабільно змінюються протягом останніх десятиліть (Inglehart & Appel, 1989). На думку дослідника, цінності в процесі соціально-економічного розвитку еволюціонують у передбачуваному напрямку (Инглхарт & Вельцель, 2011). «Матеріалістичні» цінності, які були націлені на економічну і фізичну безпеку, замінюються «постматеріалістичними», які в першу чергу є орієнтованими на цінності самовираження й індивідуальну свободу. Автор застосовує цей підхід до Західних країн, стверджуючи, що ця зміна є можливою завдяки відсутності війни і безпрецедентному добробуту Західної Європи.

Більше того, автор стверджує, що зрушення в напрямку від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей є лише одним із компонентів набагато більш широкого культурного зсуву, що охоплює різні змінні від політичної та економічної сфери до релігійних поглядів та сексуальних норм, який автори називають «постмодернізація» (Инглхарт Р. , 1997). Фактично, у світі відбувається ширша, культурна зміна, яка змінює політичний світогляд, релігійні орієнтації, гендерні ролі та сексуальні норми. Це в першу чергу виходить з того, що між фактичною поведінкою й індивідуальними цінностями людей існує зв'язок. Так, наприклад, у результаті аналізу даних дослідження з розвинених індустріальних суспільств Інглхарт стверджує, що цінності мають важливий вплив на поведінку індивідів.

Вони допомагають формувати ставлення до різних явищ, як наприклад, гомосексуальності, абортів тощо, що призводить до вищих показників розлучень та нижчого рівня народжуваності (Inglehart & Appel, 1989, с. 74). Саме тому я вважаю доцільним розглядати дану культурну трансформацію не лише в межах ціннісної компоненти, але і в межах декількох інших сфер: політичної, економічної та сфери релігійних орієнтацій, гендерних ролей та сексуальних норм. Це дозволить сфокусуватися на окремих особливостях постмодернізаційного культурного зсуву в країнах, які розглядаються.

Однак, варто зауважити, що при аналізі культурного зсуву, вищезазначені автори в більшій мірі фокусуються на розвинених (пост)індустріальних суспільствах – у більшості випадків найбільше уваги приділяється Західним країнам. У рамках даної кваліфікаційної роботи, мій фокус знаходиться на пострадянському просторі і я розглядаю особливості постмодернізації в Україні та Росії. Дослідження культурних особливостей та відмінностей є особливо *актуальним* в момент, коли Російська Федерація вторглася в Україну і розпочала повномасштабну війну. У даній роботі я аналізую як деякі схожі риси, які в найбільшій мірі є викликаними спільним радянським минулим, так і фокусуюся на відмінностях, які спричинені особливістю постмодернізаційного процесу та унікальними рисами в ідентичностях. Аналіз культурного переходу з холістичної перспективи дозволить краще зрозуміти історичний шлях України та Росії, а також заглибитись у ціннісний аспект війни, що триває.

Отже, *об'єктом* моєї роботи є аксіологічні профілі України та Росії.

Предметом – особливості постмодернізаційного культурного зсуву в Україні та Росії.

Мета даного дослідження – визначити особливості постмодернізаційного культурного зсуву в Україні та Росії.

У результаті, були сформульовані наступні *завдання* дослідження:

- 1) Визначити теоретичні аспекти модернізації і постмодернізації;
- 2) З'ясувати особливості глобального культурного зсуву до постматеріалістичних цінностей;
- 3) Встановити особливості впливу радянського і пострадянського контексту на процес постмодернізації;

- 4) Виявити особливості постмодернізації в рамках політичної, економічної сфери, а також сфери релігійних орієнтацій, гендерних ролей та сексуальних норм в Україні та Росії;
- 5) З'ясувати соціальні і політичні чинники, які мали/мають вплив на особливості постмодернізації та визначити тенденції подальшого культурного зсуву.

Ця робота базується в першу чергу на постмодернізаційній теорії Рональда Інглхарта (Inglehart R. , 1997), однак використовуються підходи й інших науковців, які досліджують культурний вимір суспільних перетворень, таких як Хантінгтон (Huntington, 2000), Портер (Porter, 2000). Окрім цього, при аналізі пострадянського контексту використовуються роботи як українських науковців – Брік та Шестаковський (Brik & Shestakovskiy, 2020), Коростеліна (Korostelina, 2013), так і іноземних спеціалістів, які фокусуються на даній тематиці – Херд (Herd, 2022), Пірані (Pirani, 2010).

Для досягнення мети та завдань дослідження були використані методи в рамках кількісної парадигми. Для перевірки гіпотез використовуються два масиви Світового дослідження цінностей – останній масив 7-ї хвилі дослідження (2017-2020), а також лонгітюдний масив даних, який покриває всі хвилі та країни дослідження (World Values Survey, 2022). Як в Україні, так і Росії це дослідження має національно-репрезентативну вибірку, віком від 18-ти років і старше. Масив даних має значний набір змінних, які дозволяють всеохоплююче розглянути постмодернізаційний процес в обох країнах. Перевірка гіпотез відбувається за допомогою програмного забезпечення IBM SPSS (IBM SPSS Statistics for Windows, 2017). Були використані техніки кростабуляційного аналізу, а також Z-критерій Фішера для перевірки статистично значущих відмінностей у частках і Т-критерій Ст'юдента для перевірки різниць у середніх.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДГРУНТЯ ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЙНОГО КУЛЬТУРНОГО ЗСУВУ

1.1. Теорії модернізації і постмодернізації

Історія розвитку людства характеризується суттєвими перетвореннями в різних сферах, які знаменують етапи становлення суспільства. Велика кількість дослідників намагалися і намагаються пояснити ці перетворення і зрозуміти в якому напрямку рухається людська цивілізація. Юваль Ной Харарі (Harari, 2014) пише про декілька основних подій та процесів історії, які фактично визначили те, ким ми є зараз – когнітивна та сільськогосподарська революції, а також перетворення, пов'язані з індустріалізацією та тим, що дослідник називає «науковою революцією». У рамках даного підрозділу, я фокусуюся на тому, як саме змінювалася траєкторія розвитку за останні 100 років і ввожу в контекст теорії модернізації та постмодернізації, запропоновані соціальним дослідником Рональдом Інглхартом.

Промислова революція, яка ознаменувала перехід від аграрного до індустріального суспільства, відкрила нові шляхи перетворення енергії та виробництва товарів, значною мірою звільнивши людство від залежності від навколишньої екосистеми (Harari, 2014, р. 298). Однак, індустріальна революція не обмежилася змінами, які були пов'язані суто з виробничим процесом, як наприклад, заміна ритмів традиційного землеробства єдиним і чітким графіком промисловості. Як пише Інглхарт (Inglehart R. , 1997), вона насправді запустила на глобальному рівні процес модернізації, який привніс суттєві зміни у різних сферах життя звичайних людей. Даний модернізаційний процес перетворив політичні та культурні системи від традиційних режимів, легітимованих системою релігійних вірувань, до раціонально-правових держав, узаконених їхнім бажанням збільшувати темпи економічного розвитку. Фактично, це була передача повноважень від сім'ї та релігійних інституцій до політичних.

Загалом, культурний зсув, який був спричинений модернізацією, характеризується значними змінами у цінностях суспільства, наприклад, збільшенням акценту на індивідуальних досягненнях, економічній ефективності, бюрократичних процедурах і науковій раціональності; зростанні секуляризації та індивідуалізації; зниженні важливості традицій; прийнятті соціальної мобільності.

Окрім цього, даний процес є нерозривно пов'язаний зі змінами в розподілі праці, урбанізацією, зростаючим рівнем освіти, очікуваною тривалістю життя й економічним зростанням (Inglehart R., 2019).

Як пише Інглхарт (Inglehart R. , 1997, с. 74), соціалістична держава-левіафан була логічним завершенням процесу модернізації, але вона не виявилася кінцевою точкою. Натомість розширення бюрократичної держави зрештою наблизилося до певних природних меж, і зміни почали рухатися в новому напрямку. Починаючи від 1960-х років минулого століття в умовах значних суспільних трансформацій і переходу до постіндустріального суспільства, спостерігається новий етап даного перетворення, який приносить зовсім інші зміни. Відповідно, як пише Інглхарт (Inglehart R. , 2019), зростає потреба в оновленні теорії модернізації. Дослідник, посиляючись на еволюційний підхід, стверджує, що найбільш важливим аспектом життя є виживання – усі організми намагаються віднайти достатню кількість ресурсів для забезпечення власного виживання. Однак, в той момент, коли необхідні ресурси є доступними, індивіди віддають пріоритет іншим цілям. Інглхарт стверджує, що протягом значної частини людської історії виживання не було гарантовано, проте в останні десятиліття все більша частка населення світу дорослішала, припускаючи, що ніколи не голодуватиме. Саме тому, за умови того, що виживанню нічого не загрожує, у сприйнятті людей в інших сферах життя відбуваються масштабні соціокультурні зміни, які торкаються політики, економіки, релігії та інших орієнтацій й чисельних сферах життя. Нова траєкторія розвитку, яка характеризується процесом постмодернізації, зміщує владу від релігії та держави до окремої людини, приділяючи все більше уваги індивідуальним проблемам (Рис. 1.1). Детальний аналіз змін, які відбуваються на глобальному рівні, буде означений у наступному підрозділі, а тут я сфокусуюся на тих факторах, які фактично призвели до можливості існування даного зсуву.

Аргументація Інглхарта базується на двох основних гіпотезах (Inglehart R. , 1988):

1) Люди найбільше цінують ті речі, які є дефіцитними (тільки коли забезпечені базові потреби, тоді з'являється простір для розвитку цінностей більш високого порядку, як наприклад самовираження, вільний вибір)

2) значною мірою базові цінності відображають умови, які склалися в молодші роки (зв'язок між задоволенням базових потреб (які є сильно пов'язаними із економічним зростанням) і зміною цінностей не є настільки прямолінійним, бо

зміна цінностей пов'язана із процесом соціалізації, що означає, що зміні цінностей необхідний час, який супроводжується зміною поколінь)

Рис 1.1. Модернізація і постмодернізація (адаптовано з (Inglehart R. , 1997, с. 75)

Отже, модернізаційний процес є в більшій мірі пов'язаний із індустріалізацією, професійною спеціалізацією, бюрократизацією, централізацією, підвищенням рівня освіти, а також зсувом до переконань і цінностей, які підтримують високі темпи економічного зростання; постмодернізація в свою чергу, яка відбувається насамперед серед розвинутих індустріальних суспільств, пов'язується з іншими культурними та інституційними змінами, які вже не ставлять економічне зростання в центр, у цих рамках зростає наголос на якості життя та демократичних політичних інститутах. Далі я розгляну «тиху революцію», яка відбувається в абсолютній більшості розвинутих індустріальних країн і є відображенням процесу постмодернізації і встановлення постматеріалістичних цінностей.

1.2. «Тиха революція» і глобальний культурний зсув до постматеріалістичних цінностей

Рональд Інглхарт ще у 1970-х роках вперше розглянув безпрецедентну трансформацію у розвинутих індустріальних суспільствах, яку він назвав «тихою революцією» (Inglehart R. , 1977). Ця революція стала відображенням процесу постмодернізації і була спричинена трьома факторами: (1) стрімке економічне зростання в країнах Західної Європи, Північній Америці та Азії, (2) становлення “welfare state”, яке гарантувало те, що ніхто не помре від голоду, а також (3) відсутність значних війн між основними державами на Європейському континенті після Другої Світової війни. Фактично, це означало, що зростало нове післявоєнне покоління, яке не мало турбуватися про власне фізичне і економічне виживання (Inglehart R. , 2019). На загальному рівні основною ознакою процесу постмодернізації є перехід від матеріалістичних цінностей до постматеріалістичних. Емпіричні свідчення зібрані в рамках Всесвітнього дослідження цінностей, які базуються на основі трьох різних підходів: (1) когортному аналізі, (2) порівнянні бідних і багатих країн, (3) дослідженні тенденцій останніх 40-ка років підтверджують дане твердження – міжпоколіннєве зрушення від матеріалізму до постматеріалізму дійсно відбувається і воно є лише частиною більш широкого культурного зсуву (Inglehart R. , 2019). Фактично, відбувається перехід від матеріалістичних цінностей (пріоритет економічної та фізичної безпеки) до постматеріалістичних (пріоритет автономії та самовираження). Цінності самовираження в значній мірі є орієнтованими на індивідуалізм та автономність. Вони сфокусовані на гендерній рівності, толерантності по відношенню до аутгруп і гомосексуалів, свободі вираження та участі індивіда у прийнятті рішень в економічній та політичній сферах. Дані культурні цінності впливають на різні соціальні і політичні процеси – починаючи від зміни пріоритетів у вихованні дітей (від працьовитості до розвитку уяви та толерантності) до ставлення та сприйняття гендерної рівності, захисту навколишнього середовища та розповсюдження демократії і свободи вибору. Однак, досягнення екзистенційної безпеки не приносить абсолютного спокою. Постмодерне суспільство привертає все більше уваги до проблем якості життя та набагато більш вимогливих стандартів суспільної діяльності. У результаті люди, ймовірно, хвилюються так само, як і раніше, але тепер вони хвилюються про інші речі: існують суттєві відмінності в поведінці та світогляді людей, які відчують невпевненість у своєму особистому виживанні, і людей, які відчують невпевненість у глобалізованій економіці чи глобальному потеплінні (Inglehart R. , 1997).

Інглхарт, базуючи свій аналіз на 6-ти Західних країнах, які брали участь в дослідженні цінностей від самого початку, стверджує, що на початку 1970-х матеріалістів було значно більше, ніж постматеріалістів (в середньому, в 4 рази, в

залежності від старшої чи молодшої когорти), але вже через кілька десятиліть відбувся суттєвий зсув у бік постматеріалістичних цінностей – станом на 2000-ий рік у Західній Європі частка постматеріалістів перевищила частку матеріалістів. Когортний аналіз не показує жодного ефекту життєвого циклу – це означає, що когорта, яка народилася після Другої Світової війни не стає більш і більш матеріалістичною із дорослішанням (тобто, наприклад когорта якій виповнилося б 65 років не стає такою самою матеріалістичною, як когорта, якій було 65 років станом на початок статистичного заміру). Варто зазначити, що частка матеріалістів і постматеріалістів по всьому світу різняться і залежить в значній мірі від рівня економічного розвитку та фізичної безпеки, а також «ефекту колії (path dependency)», який детальніше розглянутий у другому підрозділі. Варто зазначити, що частка матеріалістів і постматеріалістів по всьому світу різняться і залежить у значній мірі від рівня економічного розвитку та фізичної безпеки, а також «ефекту колії (path dependency)», який детальніше розглянутий у другому підрозділі. Однак, як було зазначено вище, перехід до постматеріалістичних цінностей є лише однією з ознак більш широкого процесу культурного зсуву, який впливає на зміну переконань і вірувань людей в чисельних сферах. Тому далі я розгляну те, які зміни на глобальному рівні відбуваються в рамках 3-х основних сфер: політичної, економічної та сфери релігійних орієнтацій, гендерних ролей та сексуальних норм.

Політична сфера

Однією з основних ознак постмодернізації в *політичній сфері* є зменшення важливості підпорядкування владі, як традиційно-релігійній, так і бюрократичній (Inglehart R. , 1997, с. 296). Дана зміна відбувається в суспільствах, які досягли достатніх рівнів безпеки. Відчуття небезпеки навпаки призводить до того, що в індивідів проявляється авторитарний рефлекс, який актуалізує фундаменталістські переконання. Більше того, відчуття небезпеки призводить до зростання потреби суспільства в сильних лідерах, який зможе їх захистити від впливу загрозливих сил. У суспільствах, де відбувається зсув до постматеріалістичних цінностей, навпаки зростає важливість індивідуальної автономії – люди починають вимагати для себе більше свободи, відбувається збільшення фокусу на політичній участі та самовираженні. Демократичний процес та демократичні інститути набувають більшого значення для громадян – вони надають їм можливість виражати свою думку і ставлення. Так наприклад, процес постмодернізації спричинив становлення низки «нових політичних» проблем, таких як захист навколишнього середовища, гендерна рівність та розширення прав і можливостей етнічних і сексуальних меншин (Wong & Wan, 2008).

Економічна сфера

Процеси, які відбуваються в політичній площині, мають своє відображення і в економічній сфері. Як пишуть Кьортіс та Андерсен (Curtis & Andersen, 2015), люди в сучасних суспільствах, як правило, мають стійке ставлення до рівності, перерозподілу доходів, державного втручання та колективного забезпечення суспільними благами. Ці уявлення так само є пов'язаними з процесом постмодернізації і розповсюдженням постматеріалізму. Так, наприклад, Інглхарт, у контексті економічної компоненти цінностей, пише про те, що люди стають рідше шукати рішення в уряді та спостерігається зростаюче визнання капіталізму та ринкових принципів. Обидві тенденції пов'язані з тим, що люди відмовляються від ієрархічних моделей влади і, відповідно, відбувається посилення акценту на індивідуальній автономії (Inglehart R. , 1997, с. 327).

Загалом, немає чіткої впевненості в тому яким є зв'язок між культурними факторами і економічним зростанням. Окрім цього, варто розуміти, що культурні фактори самі по собі не пояснюють, чому темпи економічного зростання відрізняються (Inglehart R. , 1997, с. 216). Однак, як пише Портер (Porter M. E., 2000) хоч і існують різні детермінанти економічного успіху, але дискусія про мікроекономічні основи конкурентоспроможності допомагає виявити деякі переконання, установки та цінності, які сприяють економічному успіху. Автор наголошує на тому, що ключове переконання, яке забезпечує позитивний економічний розвиток заключається в тому, що причиною успіху може бути лише висока продуктивність (яка є основою «парадигми продуктивності»), а не контроль над ресурсами і адміністративні важелі. «Парадигма продуктивності» як раз і фокусується на визнанні того, що процвітання залежить від продуктивності, а не від контролю над ресурсами, масштабами, державними послугами чи військовою силою, і що парадигма продуктивності є корисною для суспільства. Окрім цього, вона передбачає наявність капіталістичної системи зі здоровою конкуренцією та позитивним ставленням до приватної власності. Портер (Porter M. E., 2000), базуючи свій аналіз на досвіді успішних Західних країн (які якраз і належать до основних держав, які проявляють постматеріалістичні цінності) пише, що сталий розвиток потребує того, щоб «продуктивні» цінності та переконання були сприйняті робітниками, інститутами типу церков та університетів, а зрештою — громадянським суспільством. Інакше політика, яка спрямована підвищення ефективності економіки, не отримає належної підтримки.

Однак, як пише Портер (Porter M. E., 2000) у своїй основі економічна культура фактично впливає з економіки держави й, таким чином, є тісно пов'язаною з

політичним режимом, бо насадження хибних теорій економічного успіху часто має ідеологічне походження (як наприклад, соціалістична/комуністична система в Радянському союзі про яка буде детальніше розглянута в наступному підрозділі) – це є одним з додаткових методів політичного контролю для владної верхівки. Економічна культура в значній мірі залежить від минулого та поточного макро/мікро економічного контексту. Фактично, дана теза доповнює ідею Інглхарта, що для успіху країни спочатку необхідні економічні зрушення (що походять з відчуття фізичної та економічної безпеки жителями країни) і лише після цього відбуваються значні зрушення не тільки в політичних цінностях суспільства, але і в економічній культурі. Дискусії про рівень впливу економічної культури на прогрес країни продовжуються, але є зрозумілим, що цінності та уявлення людей щодо економічної сфери значно швидше змінюються за наявності відповідних умов. Однак, навчання суспільства «продуктивним» цінностям у момент до досягнення економічного розвитку продовжує мати сенс – звички та переконання людей мають властивість змінюватися досить тривалий проміжок часу і, відповідно, навчання необхідне. Як пише Портер (Porter M. E., 2000) економічна культура досить стійка і важко піддається змінам, але, швидше за все, вона не настільки стабільна, як іноді вважають – відмова від старих звичок це складний і тривалий процес, але за сприятливого збігу обставин країни трансформують свою економічну культуру досить швидко.

Релігійні орієнтації, гендерні ролі та сексуальні норми

Існують декілька факторів, які призводять до зменшення важливості традиційних політичних, релігійних, соціальних та сексуальних норм. Перше полягає в тому, що зростання почуття безпеки призводить до зменшення потреби в абсолютних правилах. Із розвитком постіндустріального суспільства знань сприйняття світу в «механістичних» рамках стало менш доцільним. Інглхарт (Inglehart R. , 1997) базує свій аргумент на тому, що люди, які виростили в безпечних умовах, більш терпимі до невизначеності і менше потребують абсолютних і суворих релігійних правилах, а також стають більш відкритими до різних способів самовираження і відхилень «традиційних» норм.

Загалом, релігійна сфера в суспільстві постматеріалістичних цінностей є однією з найбільш дискусійних – деякі дослідники пророкували, що вона зникне з життя людей із поступовим переходом до більш раціональних способів життя. Як пише Інглхарт (Inglehart R. , 2019), що по мірі зростання людського контролю за навколишнім середовищем, роль, яку надавали Богові стала менш значимою, і це призвело до виникнення матеріалістичних ідеологій, які пропонували секулярні

інтерпретації історії, а секулярні утопії мали бути досягнуті завдяки соціальній інженерії. Однак, нещодавні події, як наприклад зростання рівня фундаменталізму не лише в ісламських країнах, але і в Сполучених Штатах Америки, свідчить про те, що в найближчому майбутньому в релігії є майбутнє і вона буде продовжувати грати одну з центральних ролей в суспільному устрої. Початкова теза Інглхарта (Inglehart R. , 2019) пророкувала те, що значення релігії буде зменшуватися – «у міру розвитку економіки суспільства від аграрної до індустріальної, а потім до постіндустріальної зростання рівня екзистенційної безпеки призводить до падіння значення релігії в житті людини». Загалом, традиційні вірування, цінності і практики стають менш важливими, однак це не означає, що релігія повністю зникає. Так, наприклад, як стверджує дослідник, формальна ідентифікація з релігією може залишатися на досить високому рівні, але при цьому фактичне дотримання релігійних практик і активна залученість до релігійного життя може зменшуватися. Інглхарт приходить до висновку, що тренд в контексті релігійності в постіндустріальному суспільстві не є чітким - емпіричні дані підтверджують, що релігійні розбіжності на глобальному рівні лише зростають. Із одного боку, релігійні цінності та практики залишаються надзвичайно важливими в суспільствах, що розвиваються, населення яких швидко зростає; і відбувається зростання важливості релігії в багатьох колишніх комуністичних країнах (що буде детальніше розглянуто в наступному підрозділі). Але водночас у більшості розвинених індустріальних суспільств відбувається секуляризація – зменшення рівня відвідування церкви, релігійних цінностей та вірувань (Norris & Inglehart, 2011).

При цьому, паралельно зі змінами у релігійному світогляді людей, відбуваються значні зміни і щодо гендерних ролей і сексуальних норм, які є однією з основних частин культурного зсуву. Глобалізація та виникнення суспільств знання пов'язані з поширенням універсальних моральних норм, коли раніше виключені групи, такі як жінки, іноземці та геї, стають повноправними членами відповідних суспільств. Як пише Інглхарт (Inglehart R. , 2019), у контексті гендерних ролей, протягом усієї історії жінки, як правило, були підпорядковані чоловікам і були обмежені вузьким набором ролей, однак із процесом постмодернізації ця ситуація почала змінюватися - все частіше будь-яка робота, яка доступна для чоловіків, доступна також і для жінок. Це пояснюється знову ж таки рівнями екзистенційної безпеки – в аграрних суспільствах, де цей рівень був недостатній, традиційні гендерні ролі і стигматизація будь-якої сексуальної поведінки, яка не веде до народжування дітей, була аргументована необхідністю забезпечення відтворення населення. Із розвитком постіндустріального

суспільства, постматеріалістичних цінностей та цінностей самовираження ситуація докорінно змінюється – традиційні норми відходять і люди можуть самостійно вирішувати те, який життєвий шлях обирати. Інглхарт стверджує, що незахищеність посилює потребу в передбачуваності та абсолютних нормах; почуття безпеки, навпаки, сприяє відносно дозволенім і гнучким нормам (Inglehart R. , 1997, с. 276). Як пише Інглхарт (Inglehart R. , 2019), люди в багатих країнах з більшою ймовірністю демонструють толерантні установки – дані Світового дослідження цінностей свідчать, що у бідних країнах тільки в 38% опитаних спостерігаються толерантні установки, а в багатих країнах в 2 рази більше - біля 80%. Більше того, підтримка норм індивідуального вибору зростає в динаміці, і на прикладі розвинутих індустріальних суспільств спостерігається цей зсув. Окрім цього, толерантність до геїв та лесбійок має важливі політичні наслідки, які пов'язані із появою нового законодавства, що легалізує поняття гендеру і одностатевих шлюбів.

Отже, емпіричні дані підтверджують, що культурні зміни відбуваються на глобальному рівні і є в першу чергу спричиненими високими рівнями фізичної та економічної безпеки після Другої Світової війни. Зрушення зачіпають безліч сфер життя і трансформують панівні норми як в політичній, економічній галузі, так і в сфері релігії, гендерної рівності та толерантності до аутгруп. Жорсткі культурні норми, характерні для аграрних товариств, а також підпорядкування авторитету, яке характерно для індустріальних суспільств, замінюються індивідуальною автономією та свободою вибору в постіндустріальному суспільстві.

1.3. Поняття «ефекту колії (path dependency)» і пострадянський контекст культурних змін

Постматеріалістичні зміни цінностей укорінилися в західних суспільствах, і, теоретично, враховуючи той факт, що ця культурна зміна відбувається на глобальному рівні, це також має бути актуальним до інших незахідних суспільств. Однак, як пише Фукуяма (Fukuyama, 2001), «модерність має культурну основу; ліберальна демократія і вільні ринки працюють не завжди і скрізь - вони найкраще працюють у суспільствах з певними цінностями». Інглхарт підтверджує дану тезу і стверджує, що процес культурних змін не є абсолютно лінійним і піддається впливу низки факторів. Одним із найвпливовіших при цьому є культурний та історичний бекграунд тієї чи іншої країни. Дослідник вводить поняття “*path dependency*”, яке пов'язано з тим, що соціокультурні зміни можуть наштовхуватися на опір культурної спадщини. На думку Інглхарта, системи цінностей відображають баланс між рушійними силами модернізації і впливом традиції, яка продовжує мати

значний вплив на траєкторію розвитку (Inglehart R. , 2019). Варто розуміти, що зрушення в бік постматеріалістичних цінностей в європейському контексті могло бути забезпечено високим рівнем благополуччя після Другої Світової війни – через стрімкий економічний розвиток більш молоді когорти надавали все більше значення новому виду цінностей. Однак, у пострадянських країнах (у тому числі в Україні та Росії) контекст був значно інакшим і, відповідно, можна очікувати, що формат постмодернізації в країнах, що розглядаються, також може бути інакшим. Наприклад, при аналізі 11-ти посткомуністичних країн, які стали членами Євросоюзу (Болгарія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Хорватія, Чехія та Естонія), Інглхарт (Inglehart R. , 2019) бачить, що поступовий зсув до постматеріалістичних цінностей відбувається – незважаючи на те, що в старших когортах матеріалісти домінують, у більш молодших тенденція має позитивний напрям і частка постматеріалістів суттєво зростає (хоч і там не досягла тої межі, коли постматеріалісти переважають). Дослідник пояснює спад на початку розпадом Радянського союзу і підвищеним рівнем економічної та соціальної нестабільності, однак після приєднання цих країн до Європейського союзу, темпи економічного зростання суттєво пришвидшилися, що ймовірно визначило культурний зсув, який проглядається зараз. Однак, є очевидним, що пострадянський соціальний контекст в Україні і Росії є іншим. Далі розгляну його детальніше, що дозволить краще зрозуміти особливості культурних змін у країнах, що розглядаються.

Варто розпочати з того факту, що незважаючи на той факт, що розпад Радянського Союзу призвів до значних змін у політичній та економічній системах новостворених національних держав (і сприяв утворенню унікального культурного простору, який поєднує особливі політичні ідентичності та соціальні цінності) (W. Naerpfer & Kizilova, 2020), але вплив минулого досі лишався значним. Комплексні трансформації, які відбулися в пострадянський період, включали зміни як у приватному, так і у публічному житті громадян, але при цьому в багатьох випадках лишали певні характеристики притаманні соціалістичному суспільству. У цілому, зміни включають декілька основних сфер та характеристик (W. Naerpfer & Kizilova, 2020):

1. Політична зміна;
2. Економічна зміна;
3. Соціальна зміна

Далі розгляну кожну із цих сфер дещо детальніше і зроблю окремий фокус на цільових країнах даного дослідження. Даний контекст дозволяє глибше зрозуміти результати емпіричного розділу.

1.3.1. Політичний контекст. Суттєві перетворення відбулися в політичному контексті. Очевидно, що одна з основних змін характеризується переходом пострадянських країн від комуністичного однопартійного режиму до демократичного із наявністю волевиявлення громадян та мультипартійністю. Однак, даний перехід мав особливості як в Україні, так і в Росії. Незважаючи на те, що були створені політичні партії та парламент, формальний поділ влади на виконавчу, законодавчу та судову відбувся (що мало б слугувати встановленню зовнішньої легітимності), а також були проведені перші вибори, де люди мали можливість волевиявлення – демократія почала набувати своїх особливих форм в пострадянському контексті. Так, наприклад, при аналізі України, Пол Кубічек (Kubicek, 2001) відмічає, що хоч і на початку Незалежності України відбувся певний демократичний прогрес, але все ж вибори є лише необхідним, але недостатнім елементом демократії. Основними проблемами, які були актуалізовані дослідником – це відсутність на той момент сильного громадянського суспільства, нестабільні політичні інституції та відсутність верховенства права. Більше того, на початку 2000-х були помічені авторитарні тренди, які були пов'язані із бажанням другого президента України розширити власні повноваження та вплив, а також фактами тиску на засоби масової інформації та звинуваченнями у вбивстві Георгія Гонгадзе (Kubicek, 2001). Однак, в результаті даний авторитарний поворот в Україні не відбувся. Починаючи від 2000-х Україна пережила Помаранчеву революцію і Революцію Гідності, які стали чіткими ознаками того, що громадянське суспільство є і воно вимагає демократичних перетворень у країні. Очевидно, що зміни в усіх сферах не були різкими і деякі надбання радянського періоду досі мають значну силу – як пише Коростеліна (Korostelina, 2013) в Україні досі залишаються актуальними сенси, які були притаманні радянській владі - політичний, соціальний та економічний патерналізм, сприйняття влади як джерела прибутку та насильства та розрив між офіційними наративами та реальним життям. Процесу інкорпорації радянської концепції влади в національну ідентичність сприяє процес формування національної ідентичності, який допоміг зберегти радянське сприйняття влади через відсутність нової ідеології, відсутність критичної оцінки радянського минулого, відсутність швидкого результату та культуру демократії, яка знаходилась лише на зародковому етапі (Korostelina, 2013). Однак, незважаючи на ці негативні аспекти, демократія в Україні все ж зберігалася і авторитарного повороту не відбулося - з моменту здобуття незалежності відбулися

важливі перетворення в різних сферах суспільно-політичного життя країни, в тому числі і в демократичному процесі (Golovakha, Liubyva, & Veira-Ramos, 2020).

У Росії в свою чергу даний авторитарний поворот відбувся. Як пише Ольга Криштановська та Стівен Уайт (Kryshtanovskaya & White, 2003), що вже станом на 2003 рік Путін «встановив мережу управління, засновану на військових і службах безпеки», яка контролювала «практично всі ключові соціальні процеси» і зробила демократичні інститути все більш «формальними». З роками ситуація лише продовжувала поглиблюватися і, незважаючи на те, що певні формальні ознаки демократії лишалися, фактично, авторитаризм лише набирив обертів. Так, основними ознаками повороту до авторитаризму було вигнання опозиційних партій з парламенту, пильний нагляд за тими «опозиційними» партіями, що залишилися, державний контроль за телебаченням і напади на журналістику (що лише погіршилося в наступні роки), а також накладення обмежень на громадянську активність (Pirani, 2010). Окрім цього, відбувається військово-патріотична мобілізація населення проти зовнішніх загроз та формування культу особи. Фактично, у путінській Росії компроміс та переговори, готовність йти назустріч, які є невід’ємними частинами демократичного процесу та дискурсу, зображуються державними ЗМІ і розуміються в суспільному сприйнятті як слабкість, нестабільність і безлад. Російський Парламент (Дума) виступає лише як демократичний фасад, а «системна опозиція», яка існує всередині у вигляді Комуністичної партії РФ під керівництвом Геннадія Зюганова та Ліберально-демократичної партії Російської Федерації під керівництвом одіозного Володимира Жириновського не виступають проти уряду і лише створюють видимість вибору та наявності демократичних інституцій (Herd, 2022). Із плином часу в політичній сфері з’являлися все більш і більш суттєві обмеження – як пише Херд (Herd, 2022), станом на 2020-21-ий рік, гібридний авторитарний режим був замінений режимом, який все більше сприяв скороченню вільного простору в різних сферах (культура, просвіта, релігія, мораль і наука) і загалом скасував політику як інституційну сферу, набуваючи все більш тоталітарного характеру.

Отже, в політичному контексті в Україні та Росії відбуваються доволі різні процеси. Обидві країни пройшли через етап трансформації комуністичної політичної системи – однак, результати вийшли далеко не однаковими. У той момент, коли в Україні відбувається процес демократизації (із своїми особливостями), в Росії відбувся авторитарний поворот, який досі супроводжується «фасадною демократією» й імітацією можливості вибору для населення, а насправді характеризується збільшенням державного контролю, придушенням

опозиції та громадського руху, а також мобілізацією населення проти уявних зовнішніх загроз та формуванням культу особи.

1.3.2. Економічний контекст. Політичний контекст є нерозривно пов'язаним із економічним, у якому так само відбулися значні перетворення після розпаду Радянського Союзу. Основна зміна в економічному контексті означила перехід від централізовано-планової економіки до капіталістичної ринкової економіки. Фактично, даний перехід супроводжувався серйозними економічними викликами – як пише Інглхарт (Inglehart R. , 2019), перехід від планової економіки до ринкової в більшості посткомуністичних країн спричинив серйозні економічні потрясіння, які послабили тенденцію переходу до постматеріалістичних цінностей.

Процес інтерналізації нових економічних (ринкових та ліберальних) норм був ускладнений тим фактом, що переважаюче уявлення населення про економіку досі залишається під впливом старих радянських політик. Так, наприклад, Ландес (Landes, 2000) пише, що радянська політика насадила в культурному плані негативне ставлення до підприємництва. Він наводить приклад Радянського Союзу, де сімдесят років економічна політика була націлена проти ринкових практик, що відповідно створило негативне ставлення до приватної ініціативи. Навіть зараз коли комуністичний режим упав, люди бояться невизначеності ринку та прагнуть того, що держава буде за них піклуватися – «вони воліють рівність у бідності, що є більш властивим землеробським культурам» (с. 4). Портер (Porter M. E., 2000) пише, що загалом протягом XX століття висувалося безліч альтернативних теорій економічного процвітання, на противагу «парадигмі продуктивності», яка згадувалася у попередньому розділі, починаючи від централізованого планування і закінчуючи тотальним заміщенням імпорту, які як раз були характерними для радянської системи. У результаті, подібного типу ідеї вкорінилися в соціумах за допомогою освітніх систем, впливу інтелектуальних та політичних лідерів і досі мають значний вплив на сприйняття людей. У результаті, як пише Брік та Шестаковський (Brik & Shestakovskiy, 2020), люди, які були соціалізовані в період комуністичних режимів, засвоїли конкретні ідеї, критичні для приватизації та ринкових принципів, а ті соціальні верстви, які опинилися в невідповідному становищі перехідного періоду, в кінцевому рахунку почали дотримуватися ще більш негативних поглядів на приватизацію.

Відповідно, в економічному контексті, перехід не відбувався плавно. Вейра-Рамос та Головаха (Veira-Ramos & Golovakha, 2020) описують портрет українського суспільства в економічному плані як такого, що має слабкий середній клас, який не є впевненим в існуванні соціальної мобільності, заснованої на меритократичних

принципах, а також таким, що відчуває невизначеність щодо свого майбутнього і, однак, все більше усвідомлює необхідність реформ. Як пишуть дослідники, виглядає так, що українці переконані, що вільна ринкова економіка може принести економічний розвиток, але бояться безробіття та інфляції. Таким чином, значна частина українців продовжує підтримувати патерналістський тип держави. У Росії в той момент спостерігається аналогічна ситуація – радянський вплив має істотне значення на переконання людей, а велика частина радянської еліти досить легко зберегла свою владу та багатство зі старої системи в пострадянському капіталізмі.

Однак, в економічному плані між Україною та Росією також є суттєві відмінності - одна з основних, яка в тому числі впливала і на політичний, і на соціальний контекст, полягає в наявності величезних запасів нафти та газу в Росії. Як пише Пірані (Pirani, 2010), «підвищення рівня життя, яке стало можливим завдяки нафтовому буму, було основним джерелом популярності Путіна» і, фактично, сприяло закріпленню авторитарних тенденцій.

Отже, в економічному контексті радянський вплив має істотне значення. Перехід від централізовано-планової економіки до капіталістичної ринкової економіки хоч і відбувся, але характеризувався створенням унікальних економічних моделей в обох країнах. Причиною цього є переважаюче негативне уявлення населення про необхідні компоненти «парадигми продуктивності», такі як наявність конкуренції, підприємництва, ініціативи та підтримка приватної власності. В економічній сфері панують патерналістські уявлення, а в Росії вони ще більш погіршені тим фактом, що країна має значні поклади нафти та газу, що дозволяє забезпечувати достатні рівні життя без економічних перетворень.

1.3.3. Релігійні орієнтації, гендерні ролі та сексуальні норми. Значними були перетворення і в суспільній сфері – відбувався перехід від комуністичного і так званого безкласового суспільства з невеликим політичним та адміністративним вищим класом (номенклатурою) і заборонаю релігії до сучасного відкритого суспільства з вищою соціальною мобільністю, де стала можливою ширша громадянська участь – поширення цивільних організацій, свобода слова, можливість демонстрацій та пікетів та вільним функціонуванням релігії.

Як було проаналізовано в попередньому підрозділі, ситуація із секуляризацією доволі складна – з однією сторони спостерігаються зростаючі рівні секуляризації в розвинутих країнах, а з іншої сторони деякі спільноти навпаки стають більш і більш релігійними. У контексті пострадянських країн, Норріс і Інглхарт (Norris & Inglehart, 2011) пишуть, що «релігія повертається в багатьох колишніх

комуністичних країнах, заповнюючи вакуум, який залишився після краху комунізму».

У Радянський період церква, як інституція переживала складний період - церкви були експропрійовані або знищені; священики були репресовані; релігійна освіта була заборонена; і символічна роль релігії була зменшена (Brik & Korolkov, 2020). Однак, ситуація кардинально змінилася після здобуття Україною незалежності – релігія стала звичайною частиною суспільного життя, відвідування церков населенням та сповідання релігії стало доступним для громадян, а релігійним групам стало дозволено відкрито розповсюджувати релігію – публікувати релігійні тексти, влаштовувати релігійно-орієнтовані заходи тощо. Загалом, як пишуть Брік та Корольков (Brik & Korolkov, 2020), в Україні спостерігається тренд на відродження релігії з 1990-х років, і немає жодних доказів подальшої секуляризації – більшість українців вважають себе релігійними, хоч і далеко не завжди дотримуються релігійних практик. При цьому, існують і макрорегіональні варіації в релігійності – це пояснюється рівнем впливу комуністичних репресій та специфікою місцевих релігійних традицій. Окрім цього, релігійний ландшафт в Україні стає дедалі різноманітнішим, а релігія часто має політичний компонент і стає однією зі складових побудови ідентичностей – так наприклад, протистояння між Київським та Московським патріархатом протягом тривалого періоду незалежності є яскравим прикладом цього.

Секулярних трендів не спостерігається і в Росії. Як пише Херд (Herd, 2022), Російська православна церква є однією з ключових інституцій в Росії, які формують настрої та очікування суспільства – вона «пропагує традиційні цінності, «патріотичне православ'я» під виглядом «духовної безпеки», а також втілює ідею сильного правителя, ієрархії та централізованого порядку та унікальну історичну траєкторію Росії» (с. 119). Більше того, як пише Верховський (Verkhovsky, 2002), церква в Росії, просуває «встановлення традиційної для Росії системи цінностей у сфері виховання, освіти та формування міжособистісних відносин»; відповідно, баланс між ліберальними цінностями та традиційними цінностями має бути зміщений на користь останніх.

Гендерні ролі та сексуальні норми, які також є частиною змін постмодернізаційного процесу, піддаються змінам в особливому форматі через вплив радянського минулого. Як пише Ашвін (Ashwin, 2000), гендер завжди був одним з ключових організуючих принципів в радянському суспільстві – в тому числі на його основі були визначені обов'язки громадян перед новою державою: чоловіки і жінки мали відмінні ролі в будівництві комунізму. Роль жінок в цій

розбудові була визначена як «матір-працівниця», яка має не тільки народити дітей, вести домашнє господарство, але і працювати. Чоловіки, тим часом, мали одночасно більш обмежену й більш статусну роль. Вони повинні були служити лідерами, керівниками, солдатами та робітниками - по суті, вони мали керувати та будувати комуністичну систему. Після розпаду Радянського Союзу розділення гендерних ролей набуває ще більш комплексного порядку - інституційні та ідеологічні характеристики гендерних відносин, які були затверджені Радянським Союзом були вилучені, але появи нової альтернативної моделі гендерних відносин не відбулося.

Окреме місце в пострадянському контексті займають зміни, які стосуються сексуальних норм. Гомосексуальність в радянський період була криміналізованою, а в ідеологічному плані існування гомосексуальності в Радянському Союзі було б сприйняте як ознака неспроможності соціалізму викорінити застарілий вплив буржуазії (Mole, 2018). Відповідно, даним ідеологічним навантаженням у пострадянському контексті були сформовані негативні ставлення до гомосексуальності – як пише Стелла (Stella, 2007), механізми маргіналізації та виключення «інших» сексуальностей продовжили діяти. Особливо це помітно на політичній арені, де ці механізми стають політичним інструментом. Яскравим прикладом цього є ситуація в Росії, де у червні 2013 року Володимир Путін підписав закон про заборону поширення «пропаганди нетрадиційних сексуальних стосунків», аргументувавши це тим, що необхідно підвищувати рівень народжуваності в країні, а також підтримати «традиційні російські цінності».

Отже, в релігійному контексті, на відміну від більшості розвинутих індустріальних країн, на пострадянському просторі спостерігається підвищення рівня релігійності – це пояснюється тим, що релігія заповнює вакуум, який з'явився після розпаду Радянського союзу, в якому релігія фактично була заборонена. Окрім цього, радянське минуле має і значний вплив на зміни в сфері гендерних ролей і сексуальних орієнтацій. Гендерні ролі були чітко визначені у радянському суспільстві, а після його розпаду не було запропоновано альтернативної моделі, а гомосексуальність, яка була криміналізованою в Радянському союзі, продовжує бути маргіналізованою у пострадянських спільнотах.

1.4. Висновки розділу

В рамках теоретичного розділу даної роботи були викладені загальні теоретичні основи цього дослідження. Базуючись на доробку Рональда Інглхарта,

були розглянуті процеси модернізації і постмодернізації, визначені особливості постмодернізаційного культурного зсуву («тихої революції») на глобальному рівні, а також розглянуте поняття «ефекту колії (path dependency)» у пострадянському контексті з особливим фокусом на Україні та Росії в рамках політичної, економічної сфери та сфери релігійних орієнтацій, гендерних ролей та сексуальних норм, які становлять основний фокус даного дослідження.

Як було зазначено у першому підрозділі, індустріальна революція привнесла значні зміни до життя людей – вона запустила модернізаційний процес, який перетворив політичні та культурні системи від традиційних режимів, легітимованих системою релігійних вірувань, до раціонально-правових держав. Однак, ця зміна не була кінцевою в історії і в певний момент набула природних меж і почала рухатися в новому напрямку. З'явилася нова теорія модернізації, яка характеризується культурними та інституційними змінами, що ставлять в центр не економічне зростання, а якість життя. Дана зміна стала можливою у розвинутих індустріальних країнах завдяки безпрецедентним темпам економічного зростання після Другої Світової війни і високому рівню екзистенційної безпеки (який був в першу чергу спричинений відсутністю війн на Європейському континенті).

Після цього був розглянутий перехід від матеріалістичних цінностей до постматеріалістичних, який є основною складовою процесу постмодернізації. Інглхарт, базуючись на результатах Всесвітнього дослідження цінностей, стверджує, що на глобальному рівні відбуваються зрушення в бік постматеріалістичних цінностей. Однак, дана зміна є лише частиною більш широкого процесу культурного зсуву, який впливає на зміну переконань і вірувань людей. Тому далі були розглянуті зміни в політичній, економічній сфері та сфері релігійних орієнтацій, гендерних ролей та сексуальних норм. У політичній сфері відбувається зменшення підпорядкування владі та авторитету, зростає важливість індивідуальної автономії та самовираження. В контексті економічної сфери Кьортіс та Андерсен (Curtis & Andersen, 2015) наголошують, що люди в сучасних суспільствах, як правило, мають стійке ставлення до рівності, перерозподілу доходів, державного втручання та колективного забезпечення суспільними благами. Дані уявлення пов'язані з їхнім бажанням до самовираження і, відповідно, зростають рівні важливості індивідуальної відповідальності, приватної власності, чесної та прозорої конкуренції. Релігійна сфера в контексті постмодернізаційного культурного зсуву є однією з найбільш дискусійних – з одного боку спостерігаються зростаючі рівні секуляризації, а з іншого, навпаки, підвищення рівнів релігійності. При цьому, паралельно зі змінами у релігійному світогляді

людей, відбуваються значні зміни щодо гендерних ролей і сексуальних норм. Із процесом постмодернізації, більшої ваги набирають цінності самовираження і люди отримують можливість самостійно обирати те, ким вони є – зростають рівні толерантності, змінюється ставлення до жінок і зменшується стигматизація будь-якої сексуальної поведінки, яка не веде до народжування дітей.

Однак, як було розглянуто далі, зміни не відбуваються рівномірно усюди і сильно залежать від рівнів фізичної та економічної безпеки, а також культурного минулого країн, які розглядаються. Було розглянуте поняття «ефекту колії (path dependency)» і того який вплив мало радянське минуле на постмодернізаційний процес. Загалом, розпад Радянського Союзу призвів до значних змін як у приватному, так і публічному житті населення, однак значний вплив минулого продовжив залишатися. Аналогічно до попереднього підрозділу були розглянуті зміни в трьох основних сферах. В рамках політичного контексту відбувся перехід від однопартійної комуністичної системи до системи із наявністю декількох партій та волевиявленням громадян. Однак, процес трансформації в українському та російському суспільстві докорінно різний – в Росії відбувся авторитарний поворот із збереженням «фасадної демократії», в Україні цього повороту не відбулося і країна продовжує рух в напрямку демократизації, хоч і з перепонами та особливостями. В економічному контексті відбувся перехід від централізовано-планової економіки до капіталістичної ринкової економіки, однак, процес інтерналізації нових економічних (ринкових та ліберальних) норм був ускладнений радянським спадком – продовжують панувати патерналістські уявлення, а в Росії вони ще більш погіршені тим фактом, що країна має значні поклади нафти і газу, що дозволяє забезпечувати достатні рівні життя без економічних перетворень. В релігійній сфері, після тривалого періоду заборони релігії в радянський період, спостерігається підвищення рівня релігійності, а в Росії церква стає одним з основних політичних інструментів, повністю підпорядкованих режиму. І, нарешті, в сфері гендерних ролей та сексуальних норм, також прослідковується значний вплив радянського минулого – в Радянському Союзі гендерний розподіл був чітко визначений, а у пострадянській виникнення нової моделі не спостерігалось, а гомосексуальність, яка була криміналізованою в Радянському союзі, продовжує бути маргіналізованою у пострадянських спільнотах.

На основі даного теоретичного базису, було сформовано декілька гіпотез, які розглянуті у таблиці нижче (табл. 1.1).

Табл. 1.1. Гіпотези дослідження

#	Гіпотеза	Аргументація
	Матеріалістичні цінності переважають в ...	Не виконуються умови Інглхарт (Inglehart R. , 1997) для переходу до постматеріалістичних цінностей як в Україні, так і в Росії: 1. Низький рівень економічної і фізичної безпеки 2. Жодне покоління ще не виросло за стабільних економічних та соціальних умов 3. «Ефект колії (path dependency)» - вплив радянського минулого (нижче детальніше по кожній сфері)
H1a	... <i>політичній</i> сфері в Україні	Культура демократії, яка знаходиться лише на зародковому етапі (Korostelina, 2013), «фасадна демократія» і авторитарний поворот в Росії (Herd, 2022)
H1b	... <i>політичній</i> сфері в Росії	
H2a	... <i>економічній</i> сфері в Україні	Уявлення населення про економіку досі залишається під впливом старих радянських політик, яка була націлена проти ринкових практик (Landes, 2000)
H2b	... <i>економічній</i> сфері в Росії	
H3a	... сфері <i>релігійних орієнтацій, гендерних ролей та сексуальних норм</i> в Україні	Зростаючи рівні релігійності в посткомуністичних країнах (Norris & Inglehart, 2011), а також чітке розмежування гендерних ролей та криміналізація гомосексуальності в радянському суспільстві
H3b	... сфері <i>гендерних ролей та сексуальних норм</i> в Росії	
	В рамках постмодернізаційного процесу, Україна більше зсунулася в бік постматеріалістичних	

	цінностей, ніж Росія в ...	
Н4	... <i>політичній</i> сфері	Частковий успіх на шляху демократичних перетворень після здобуття Незалежності в Україні (Golovakha, Liubyva, & Veira-Ramos, 2020), відсутність авторитарного повороту, який відбувся в Росії (Kryshtanovskaya & White, 2003)
Н5	... <i>економічній</i> сфері	Більший запит на економічні реформи та переконання, що вільна ринкова економіка може принести економічний розвиток в Україні (Veira-Ramos & Golovakha, 2020) і альтернативний випадок Росії, де значні поклади нафти та газу забезпечили умовно достатній рівень життя без економічних перетворень (Pirani, 2010)
Н6	... сфері <i>релігійних орієнтацій, гендерних ролей та сексуальних норм</i>	Постійне використання «традиційних» цінностей у політичному та соціальному наративі в Росії (Herd, 2022)

Отже, було сформульовано 9 основних гіпотез даного дослідження. На цьому етапі дослідження готове перейти до стадії остаточної концептуалізації та розгляду інших методологічних аспектів.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЙНОГО КУЛЬТУРНОГО ЗСУВУ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ

Теоретичні аспекти даного дослідження були окреслені в першому розділі даної роботи, в рамках даного розділу я фокусуюся на розгляді методології та дизайну даного дослідження, а також на концептуалізації та операціоналізації понять.

2.1. Методологія та дизайн дослідження

Для реалізації цілі і завдань даного дослідження, а також перевірки гіпотез, які були висунуті в першому розділі даної роботи був використаний масив даних Всесвітнього дослідження цінностей (World Values Survey, 2022). В рамках емпіричного аналізу в основному використовувалися дані 7-ї хвилі дослідження (2017-2020), однак також були використані і дані попередніх хвиль досліджень.

Польовий етап 7-ї хвилі в Україні проводився з 21 липня 2020 року до 17 серпня 2020 року компанією Info Sapiens та ГО «Центр «Соціальний моніторинг». Загальна вибірка опитування склала 1289 інтерв'ю (максимальна похибка вибірки – 2,7%, з імовірністю 0.95 і без врахування дизайн-ефекту). Дана вибірка репрезентує доросле населення України (віком 18 років і старше). Вибірка репрезентує всю територію України, за винятком неконтрольованих українським урядом територій Донецької та Луганської областей та Автономної Республіки Крим. Опитування було проведено методом особистих інтерв'ю на планшетах (CAPI — Computer Assisted Personal Interviewing). Для формування вибірки був застосований багатоступеневий стратифікований підхід із випадковим відбором на кожному етапі (Український центр європейської політики, 2020).

Польовий етап в Росії проводився з 7 листопада 2017 року до 29 грудня 2017 року Інститутом порівняльних суспільних досліджень. Загальна вибірка опитування склала 1810 інтерв'ю. Вибірка репрезентує доросле населення Росії (віком 18 років і старше). Опитування було проведено методом особистих інтерв'ю на планшетах (CAPI — Computer Assisted Personal Interviewing), а також менша частка методом інтерв'ю з використанням паперу і ручки (PAPI).

З розміром вибірки і роком проведення попередніх хвиль дослідження можна ознайомитися у таблиці нижче (табл. 2.1).

Табл. 2.1. Розмір вибірки Всесвітнього дослідження цінностей (Україна, Росія – в динаміці)

Хвиля	Рік	Країна	Розмір вибірки
3	1996	Україна	2811
3	1995-1996	Росія	2040
5	2006	Україна	1000
5	2006	Росія	2033
6	2011	Україна	1500
6	2011	Росія	2500
7	2020	Україна	1289
7	2017	Росія	1810

2.2. Концептуалізація та операціоналізація основних понять

Перед тим як розпочати перевірку гіпотез даного дослідження необхідно концептуалізувати основні поняття даного дослідження, а далі перейти до процедури операціоналізації і критеріїв перевірки гіпотез.

Варто зазначити, що культурна сфера є завжди однією з найбільш складних для концептуалізації. В рамках даного дослідження я притримуюся визначення *культури* як суто суб'єктивної категорії – це «цінності, установки, переконання, орієнтації та припущення, поширені серед людей у суспільстві» (Huntington, 2000). Відповідно, *культурний зсув* означає зрушення/існування певного вектору руху у цінностях, установках і переконаннях людей. Варто зазначити, що цей вектор руху може бути як позитивним (в напрямку майбутнього), так і негативним (повернення до традиційних цінностей), а поняття «культурного зсуву» немає того чи іншого забарвлення. При цьому, поняття *постмодернізація* означає «процес зміни у світогляді людей, який характерний для становлення постіндустріального суспільства (Inglehart R. , 1997, с. 5). В рамках даного процесу протиставляються два види цінностей: матеріалістичні і постматеріалістичні. *Матеріалістичні цінності* роблять наголос на фізичній та економічній безпеці, в той момент як

постматеріалістичні акцентують увагу на індивідуальному самовираженні та інших аспектах, які стосуються якості життя (Inglehart R. , 1997, с. 28). Фактично, постматеріалістичні цінності є найбільш задокументованою частиною цього широкого культурного зсуву в рамках процесу постмодернізації (Inglehart R. , 1997, с. 5), саме тому я не обмежуюся розглядом суто матеріалістичних/постматеріалістичних цінностей, а також розглядаю постмодернізаційний культурний зсув в рамках декількох сфер: політичної, економічної та сфери релігійних орієнтацій, гендерних ролей та сексуальних норм.

Далі перейду до операціоналізації основних понять, які використовуються в даному дослідженні. Розпочну із індексу постматеріалізму, який Інглхарт вимірює в узагальненому форматі, базуючись на наступному питанні (Inglehart & Abramson, 1999):

«Зараз багато говорять про те, які цілі повинні постати перед нашою країною у найближчі 10 років. На цій картці зазначено деякі цілі, які різні люди висувують на перший план.

1. Якщо б Вам довелося обирати, що із зазначеного на цій картці, на Вашу думку, є найбільш важливим?

2. А що з наведеного друге за важливістю?»

Із наступними альтернативами відповіді:

1. Підтримання порядку в країні
2. Надання народу можливості більше впливати на прийняття Урядом важливих рішень
3. Боротьба із зростанням цін
4. Захист свободи слова

В результаті, був сконструйований індекс за яким «Підтримання порядку в країні» та «Боротьба із зростанням цін» визначають матеріалістичні перспективи, а «надання народу можливості більше впливати на прийняття Урядом важливих рішень» та «Захист свободи слова» визначають постматеріалістичний тип. Ті, респонденти, що надавали значення обидвом типам альтернатив, були віднесені до змішаного типу.

Як було зазначено вище, зрушення до постматеріалістичних цінностей є лише однією з частин ширшого культурного зсуву, який відбувається і в інших сферах. Саме тому, для спрощення аналізу зрушень в політичній, економічній та сфері

гендерних ролей та сексуальних норм (далі буде пояснено чому даний індекс не включає сферу релігійних орієнтацій) були сконструйовані відповідні індекси. Кожен із індексів має значення від 1-го до 5-ти. Значення на рівні 1 або 2 для кожного індексу означає, що переважають матеріалістичні цінності за цим індексом; значення 3 має середнє значення, а 4 і 5 те, що переважають постматеріалістичні цінності. Індекс базується лише на тих респондентах, які надали відповідь на те чи інше питання, інші відносилися до категорії пропущених значень. Відбір питань для кожного з індексів базувався на двох основних критеріях: (1) теоретичне підґрунтя, яке було розглянуто в першому розділі даної роботи; (2) наявність відповідної змінної у анкеті дослідження. За результатами перевірки надійності даних параметр тесту split-half (Zhu & Lowe, 2018) вказував на недостатньо високу надійність відповідей виділених для створення індексів змінних в масиві WVS. Відповідно, показник альфи Кронбаха для індексу постмодернізації у політичній сфері на рівні 0,35; для індексу постмодернізації в економічній сфері на рівні 0,37. При цьому, для індексу постмодернізації у сфері гендерних ролей та сексуальних норм на рівні 0,56. Було прийняте рішення продовжити використання індексів, радше ніж редукувати аналіз до одиничних змінних, зважаючи на той факт, що при аналізі головних компонентів індекс забезпечує послідовний результат. У будь-якому разі, даний факт є обмеженням дослідження через неоптимальні показники надійності даних і, відповідно, значення індексів необхідно інтерпретувати з обережністю.

1. Індекс постмодернізації у політичній сфері

В рамках оцінки постмодернізаційних зрушень у політичній сфері було сконструйовано відповідний індекс, який базується на аргументації Інглхарта щодо зрушень у напрямку постматеріалістичних цінностей (Inglehart R. , 1997) і формується на базі декількох припущень, які описані далі. В першу чергу, варто зауважити, що постмодернізаційний процес у політичній сфері є нерозривно пов'язаним із демократичними перетвореннями та зменшенням важливості авторитету. Відповідно, в рамках постмодернізаційного процесу, постматеріалісти в меншій мірі є підвладними авторитету і загалом вони в меншій мірі вважатимуть, що підкоренням правителям/керівникам є суттєвою характеристикою демократії. Окрім цього, для постматеріалістів особливого значення набуває самовираження і свобода. Очікується, що між свободою і безпекою, постматеріалісти схильні обирати свободу.

Отже, для побудови індексу були використані наступні змінні:

- Q45. Майбутні зміни: Буде надаватися більше поваги до влади
- Q248. Демократія: Люди підкоряються своїм правителям, керівникам
- Q150. Свобода та безпека – що важливіше

Кожна зі змінних була перекодована відповідним чином для конструювання 5-значного індексу постмодернізації в політичній сфері.

2. Індекс постмодернізації в економічній сфері

Індекс постмодернізації в економічній сфері базується на «парадигмі продуктивності» Портера (Porter M., 2000) і формується на базі декількох припущень, які характерні для розвинутих постіндустріальних суспільств. В першу чергу, для розвинутих суспільств характерно добре ставлення до конкуренції. Окрім цього, вони мають позитивне ставлення до приватної власності і вважають, що її частка в бізнесі має бути збільшеною. Врешті-решт, вони вважають, що успіх є результатом наполегливої праці, а не вдачі та зв'язків.

Отже, для побудови індексу були використані наступні змінні:

- Q109. Ставлення до конкуренції: добре чи погано
- Q107. Приватна vs державна власність
- Q110. Успіх: наполеглива праця чи удача та зв'язки

Як і у попередньому випадку, кожна зі змінних була відповідним чином перекодована, щоб притаманні постмодернізаційному культурному зсуву, були з правого боку шкали і на їх основі був сконструйований 5-значний індекс постмодернізації в економічній сфері.

3. Індекс постмодернізації у сфері гендерних ролей та сексуальних норм

Індекс базується на основі 4-ох змінних, які визначають ставлення до гендерних ролей та сексуальних норм. Змінні, які стосуються релігійних орієнтацій, не були включені до даного індексу через особливу ситуацію в пострадянських країнах зі зростаючими рівнями релігійності після тривалого періоду заборони релігії в Радянському Союзі (Norris & Inglehart, 2011). Базуючись на роботах Інглхарт (Inglehart R. , 2019) були обрані 3 припущення, які характеризують постматеріалістичний зсув у сфері гендерних ролей. Дані припущення стосуються гендерних ролей і пов'язані з більш егалітарними уявленнями щодо трудової сфери. Так, наприклад, першим припущенням є те, що постматеріалісти не вважають, що чоловіки мають більше прав на роботу, ніж жінки при дефіциті робочих місць. Окрім цього, чоловіки не є кращими політичними лідерами, а також не керують

краще бізнесом лише через свій гендер. Складовою частиною даного індексу також є припущення, що стосується сексуальних норм. Постматеріалісти готові виправдовувати сексуальну поведінку, що не є репродуктивною, а також мають більш толерантне ставлення до гомосексуалів.

Отже, для побудови індексу були використані наступні змінні:

- Q33 Дефіцит робочих місць: чоловіки повинні мати більше прав на роботу, ніж жінки
- Q29 Загалом, чоловіки є кращими політичними лідерами, ніж жінки
- Q31 У цілому, чоловіки краще керують бізнесом, ніж жінки
- Q182 Виправданість: гомосексуальність

Як і для двох попередніх індексів, кожна зі змінних була відповідним чином перекодована і був сконструйований 5-значний індекс постмодернізації в сфері гендерних ролей та сексуальних норм.

Дані індекси були використані для перевірки гіпотез, які були висунуті в рамках попереднього розділу. Гіпотези Н1-Н3 щодо більшого значення матеріалістичних цінностей в кожній із сфер будуть вважатися підтвердженими при середньому значенні індексу від 0 до 2,99. При середньому значенні індексу 3 і вище гіпотези будуть спростовані. Гіпотези Н4-Н6 щодо того, що Україна більше зсунулася в бік постматеріалістичних цінностей будуть вважатися підтвердженими у разі якщо значення індексу для України буде статистично вище за значення для Росії. У разі якщо значення для України нижче або статистично не відрізняється гіпотези Н4-Н6 будуть спростовані. Для перевірки гіпотез і досягнення мети дослідження використовуються різні методи аналізу: кростабуляційний аналіз, перевірка статистичних значущостей відбувається за використання Z-тесту (Z-критерій Фішера) для пропорцій, а також Т-критерію Ст'юдента для середніх значень двох вибірок.

2.3. Висновки розділу

Отже, в рамках цього розділу була розглянута методологія даного дослідження та описана емпірична база. Було зазначено, що для виконання завдань дослідження і перевірки гіпотез були взяті два масиви Світового дослідження цінностей. Було здійснено необхідну для операціоналізації концептуалізацію робочих конструктів. Була здійснена концептуалізація понять культури,

культурного зсуву, постмодернізації, матеріалістичних та постматеріалістичних цінностей. Також була описана процедура операціоналізації трьох основних індексів даного дослідження: індексу постмодернізації (1) у політичній сфері, (2) в економічній сфері та (3) сфері гендерних ролей та сексуальних норм. В рамках процедури операціоналізації для кожного з індексів був визначений набір змінних, які характеризують культурні зрушення в кожній з трьох сфер. Окрім цього, були висунуті критерії перевірки гіпотез. Далі можна перейти до безпосереднього емпіричного аналізу.

РОЗДІЛ 3.

ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЙНОГО КУЛЬТУРНОГО ЗСУВУ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ

Всі підготовчі процедури були зроблені, як було описано у другому розділі даної роботи. Відповідно, у третьому розділі будуть перевірені перші шість гіпотез про те, що як в Україні, так і Росії переважають матеріалістичні цінності у рамках 3-х сфер: політичної, економічної та у сфері гендерних ролей та сексуальних норм. Окрім цього, будуть перевірені інші три гіпотези про те, що Україна більше зрушилася в бік постматеріалістичних цінностей, ніж Росія (в рамках тих самих трьох сфер). На завершення, будуть визначені соціальні та політичні чинники, які мають/мали вплив на особливість постмодернізаційного процесу та означені тенденції подальшого культурного зсуву.

3.1. Культурний зсув в Україні та Росії в політичній сфері

Індекс постмодернізації у політичній сфері (табл. 3.1) для України на рівні 2,50, що є значно вище, ніж в Росії (значення індексу на рівні 2,08). Це означає, що в політичній сфері в обох країнах переважають матеріалістичні цінності, але Україна наближається до середнього значення цього індексу і має показники значно вищі, ніж в Росії.

Таблиця 3.1. Індекс постмодернізації у політичній сфері

	Україна	Росія
	(A)	(B)
	Середнє	Середнє
Індекс постмодернізації у політичній сфері	2,50* В	2,08

*Значущість на рівні 0,05

При більш детальному розгляді компонентів індексу, спостерігаємо, що між свободою та безпекою, жителі України значно частіше обирають свободу (31% проти 25% серед жителів Росії). Однак, на загальному рівні, безпека все ще залишається основним пріоритетом, як в Україні, так і в Росії (табл. 3.2). Це свідчить про те, що потреба в безпеці досі не є задоволеною, а це, відповідно, стає одним з основних факторів, що гальмують розвиток постматеріалістичних цінностей, про що говорилось в теоретичному розділі даної роботи.

Таблиця 3.2. Вибір між свободою та безпекою – що важливіше

		Україна	Росія
		(А)	(В)
Q150. Свобода та безпека – що важливіше	Свобода	31%* В	25%
	Безпека	69%	75%* А
	Загалом	1229	1729

*Значущість на рівні 0,05

Окрім цього, жителі України в меншій мірі вважають, що в рамках демократичного політичного устрою, люди мають підкорятися своїм правителям, керівникам (табл. 3.3) – середнє значення для України 6,25, коли в Росії 7,27 (що є статистично значущо вищим показником). В Україні менше половини (48%) жителів вважають це суттєвою характеристикою демократії, коли в Росії так вважають біля 64%.

Таблиця 3.3. Важливість характеристик демократії: люди підкоряються своїм правителям, керівникам

		Україна	Росія
		(А)	(В)
Q248. Демократія: Люди підкоряються своїм правителям, керівникам	Це проти демократії (спонтанно)	0%	2%
	Не суттєва характеристика демократії	10%* В	2%
	2	4%* В	1%
	3	5%* В	3%
	4	5%	4%
	5	15%	13%
	6	13%	11%
	7	11%	12%
	8	10%	14%* А
	9	8%	10%
	Суттєва характеристика демократії	20%	29%

	Середнє	6,25	7,27 А
	Стандартне відхилення	2,87	2,54
	Загалом	1145	1708

*Значущість на рівні 0,05

Більше того, і в контексті найближчого майбутнього, жителі Росії вважають, що зміна пов'язана з наданням більшої поваги до є позитивною (табл. 3.4), що також є ознакою матеріалістичних цінностей. Фактично, це свідчить про викривлене сприйняття демократії серед жителів Росії і більшу готовність сприймати «фасадну демократію» з авторитарними ознаками, про яку писав Херд (Herd, 2022).

Таблиця 3.4. Надання більшої поваги до влади в найближчому майбутньому

		Україна (А)	Росія (В)
Q45. Майбутні зміни: Буде надаватися більше поваги до влади	Добре	32%	56%* А
	Немає значення	53%* В	32%
	Погано	15%* В	12%
	Загалом	1049	1657

*Значущість на рівні 0,05

Відповідно, в Росії залишаються відносно вищими показники, що свідчать про матеріалістичні цінності - повага до влади та авторитету, переконання, що підкорення правителям/керівникам є суттєвою характеристикою демократії, а також частіший вибір безпеки, ніж свободи. Більше того, спостерігаємо, що населення України значно вище оцінює важливість наявності демократичної системи в країні - 34% проти 25% для альтернативи дуже добре. На загальному рівні спостерігається, що як жителі України, так і Росії мають позитивне ставлення до демократії (табл.3.5). Відповідно, можна стверджувати, що на формальному рівні демократія, як в Україні, так і в Росії “прижилася”.

Таблиця 3.5. Оцінка важливості наявності демократичної політичної системи

	Україна (А)	Росія (В)

Q238. Політична система: наявність демократичної політичної системи	Дуже добре	34%* В	25%
	Скоріше добре	48%	53%* А
	Скоріше погано	12%	15%* А
	Дуже погано	6%	6%
	Загалом	1053	1542

*Значущість на рівні 0,05

Отже, в рамках даного підрозділу обидві гіпотези щодо більшого значення матеріалістичних цінностей як в Україні (H1a), так і в Росії (H1b) були підтверджені, бо значення індексу постмодернізації в обох сферах є меншим за граничне значення. Більше того, була підтверджена і гіпотеза про те, що Україна здійснила більший зсув в рамках постмодернізаційного процесу до постматеріалістичних цінностей в політичній сфері (H4).

3.2. Культурний зсув в Україні та Росії в економічній сфері

Індекс постмодернізації в економічній сфері (табл. 3.6) для України на рівні 3,16, для Росії – 3,12, що не є значущою відмінністю. Фактично, обидві країни мають середні значення індексу, що свідчить про те, що суттєва перевага матеріалістичних/постматеріалістичних переконань щодо економічної культури відсутня.

Таблиця 3.6. Індекс культурного зсуву в економічній сфері

	Україна	Росія
	(А)	(В)
	Середнє	Середнє
Індекс культурного зсуву в економічній сфері	3,16	3,12

Далі більш детально розглянемо компоненти даного індексу. В першу чергу, спостерігається більш позитивне ставлення до конкуренції серед жителів України (табл. 3.7). По шкалі, де 1 це «Конкуренція – це добре. Вона стимулює людей

напружено працювати та розвивати нові ідеї», а 10 – «Конкуренція є шкідливою. Вона пробуджує в людях їхні найгірші якості», середнє значення в Україні 4,14, а в Росії 4,39, що є значно вищим показником (і, відповідно, означає, що в Росії превалює більш негативне ставлення до конкуренції). Загалом, даний компонент індексу свідчить, що ставлення до конкуренції змінюється в позитивний бік, незважаючи на тривалий період панування радянської ідеології - якщо в Росії позитивне ставлення до неї мають близько 50% населення, то в Україні дана частка навіть вища – 57%.

Таблиця 3.7. Ставлення до конкуренції

		Україна	Росія
		(A)	(B)
Q109. Ставлення до конкуренції: добре чи погано	Конкуренція – це добре. Вона стимулює людей напружено працювати та розвивати нові ідеї.	24% B*	19%
	2	8%	9%
	3	13%	12%
	4	12%	11%
	5	16%	20%
	6	8%	10%
	7	7%	8%
	8	4%	4%
	9	2%	3%
	Конкуренція є шкідливою. Вона пробуджує в людях їхні найгірші якості	6%	5%
	Середнє	4,14	4,39 A*
	Стандартне відхилення	2,63	2,55
	Загалом	1214	1707

*Значущість на рівні 0,05

Однак, в Росії частіше вважають, що частка державної власності в бізнесі має бути збільшена – так вважають 49% росіян на противагу 42% українцям (табл. 3.8). Середнє значення серед українців так само є значно меншим – 6,17 vs 6,44. Це означає, що обидві країни тяготіють до збільшення частки державної власності у бізнесі та виробництві, однак знову ж таки даний показник є статистично меншим для України.

Таблиця 3.8. Приватна або державна власність у бізнесі та виробництві

		Україна	Росія
		(A)	(B)
Q107. Приватна vs державна власність	Частка <i>приватної власності</i> у бізнесі та виробництві повинна бути збільшена	5%	5%
	2	2%	2%
	3	6% В*	4%
	4	8% В*	6%
	5	23%	22%
	6	14%	12%
	7	13%	13%
	8	9%	13% А*
	9	4%	7% А*
	Частка <i>державної власності</i> в бізнесі та виробництві повинна бути збільшена	16%	17%
	Середнє	6,17	6,44 А*
	Стандартне відхилення	2,45	2,5
	Загалом	1132	1627

*Значущість на рівні 0,05

«Парадигма продуктивності» про яку говорив Портер (Porter M. E., 2000) передбачає, що наполегливість індивідів до роботи також має істотний вплив на мікроекономічні детермінанти економічного успіху. За даним компонентом індексу (де 1 – це «Наполеглива праця з часом забезпечує гарне життя», а 10 – «Наполеглива робота НЕ приводить до успіху, скоріше до успіху приводять вдача і зв'язки») спостерігається, що середнє значення в Росії є значно меншим - 4,78 проти 5,07 в Україні (табл. 3.9). Відповідно, це означає, що жителі України є менш впевненими в тому, що наполеглива праця призводить до успіху і вважають зв'язки та вдачу детермінантами успіху, що не є характерним для постмодернізаційного процесу.

Таблиця 3.9. Успіх: наполеглива праця чи вдача та зв'язки

		Україна	Росія
		(A)	(B)
Q110. Успіх: наполеглива праця чи вдача та зв'язки	Наполеглива праця з часом забезпечує гарне життя	15%	20% A*
	2	7%	8%
	3	10%	10%
	4	9%	8%
	5	17%	16%
	6	10%	10%
	7	10%	9%
	8	8%	6%
	9	4%	4%
	Наполеглива робота НЕ приводить до успіху, скоріше до успіху приводять вдача і зв'язки	10%	9%
	Середнє	5,07 B*	4,78
	Стандартне відхилення	2,81	2,86
	Загалом	1245	1781

*Значущість на рівні 0,05

Отже, в рамках даного підрозділу були спростовані гіпотези, що матеріалістичні цінності переважають в Україні (H2a), так і в Росії (H2b), бо значення індексу постмодернізації в економічній сфері в обох країнах більше за середнє. Окрім цього, враховуючи той факт, що статистично значущої різниці між даними індексами немає, гіпотеза про те, що Україна більше зсунулася в бік постматеріалістичних цінностей в рамках економічної сфери спростована (H5).

3.3. Культурний зсув в Україні та Росії щодо гендерних ролей та сексуальних норм

Як було зазначено у методологічному розділі, індекс в рамках сфери релігійних орієнтацій, гендерних ролей та сексуальних норм, був сконструйований

лише для змінних, що визначають ставлення до гендерних ролей та сексуальних норм. Ситуація із релігійністю у цільових країнах даного дослідження досить специфічна і розгляд даної теми потребує окремого фокусу. В результаті, значення індексу (табл 3.10) для України на рівні 2,77, для Росії – 2,50, що є значущою відмінністю і означає, що Україна більше зсунулася в бік постматеріалістичних цінностей, ніж Росія. Однак, в обох країнах домінують радше матеріалістичні цінності (хоч Україна в більшій мірі наближається до середніх значень).

Таблиця 3.10. Індекс постмодернізації в сфері гендерних ролей та сексуальних норм

	Україна	Росія
	(A)	(B)
	Середнє	Середнє
Індекс постмодернізації в сфері гендерних ролей та сексуальних норм	2,77 B*	2,50

*Значущість на рівні 0,05

Далі будуть розглянуті кожен із компонентів індексу окремо. Розпочнемо з компонентів індексу, які фокусуються на гендерних ролях. В Україні значно більша частка людей, які не погоджуються з твердженням, що за дефіциту робочих місць чоловіки мають більше прав на роботу, ніж жінки – 45% в Україні проти 35% в Росії (табл. 3.11).

Табл. 3.11. Дефіцит робочих місць: чоловіки повинні мати більше прав на роботу, ніж жінки

		Україна	Росія
		(A)	(B)
Q33 Дефіцит робочих місць: чоловіки повинні мати більше прав на роботу, ніж жінки	Повністю погоджуюсь	10%	17%* A
	Погоджуюсь	21%	24%* A
	Як погоджуюся, так і не погоджуюся	24%	25%
	Не погоджуюсь	34%* B	26%

	Повністю не погоджуюсь	11%* В	9%
	Загалом	1214	1794

*Значущість на рівні 0,05

Окрім цього, застарілі гендерні норми переважають в політичній сфері. В Росії більше половини населення погоджується з твердженням, що чоловіки є кращими політичними лідерами, ніж жінки – 59% в Росії проти 45% в Україні, що є статистично значимо вищим показником (табл. 3.12).

Табл. 3.12. Гендерні ролі: політична сфера

		Україна (А)	Росія (В)
Q29 Загалом, чоловіки є кращими політичними лідерами, ніж жінки	Повністю погоджуюсь	9%	21%* А
	Погоджуюсь	36%	38%
	Не погоджуюсь	43%* В	31%
	Повністю не погоджуюсь	11%* В	9%
	Загалом	1145	1733

*Значущість на рівні 0,05

Аналогічна ситуація спостерігається і в сфері підприємництва – жителі Росії значно частіше вважають, що чоловіки краще керують бізнесом за жінок. Більше половини (57%) населення Росії погоджується з цим твердженням проти 44% в Україні (табл. 3.13).

Табл. 3.13. Гендерні ролі: підприємництво

		Україна (А)	Росія (В)
Q29 У цілому, чоловіки краще керують бізнесом, ніж жінки	Повністю погоджуюсь	10%	20%* А
	Погоджуюсь	34%	37%
	Не погоджуюсь	43%* В	35%
	Повністю не погоджуюсь	13%* В	9%
	Загалом	1145	1733

*Значущість на рівні 0,05

В контексті сексуальних норм, значимих відмінностей між Україною і Росією у середніх значеннях виправданості гомосексуальності немає – за шкалою, де 1 – це «Ніколи не виправдано», а 10 – «Завжди виправдано», середнє значення в Україні на рівні 2,75, в Росії 2,58. Однак, в Росії значно більша частка людей, які вважають гомосексуальність абсолютно не виправданою – 63% проти 52% в Україні (табл. 3.14).

Табл. 3.14. Сексуальні норми: виправданість гомосексуальності

		Україна	Росія
		(A)	(B)
Q182 Виправданість: гомосексуальність	Ніколи не виправдано	52%	63%* A
	2	8%	6%
	3	9%* B	5%
	4	6%	4%
	5	10%* B	7%
	6	6%* B	4%
	7	4%	3%
	8	2%	2%
	9	1%	2%* A
	Завжди виправдано	2%	4%* A
	Середнє	2,75	2,58
	Стандартне відхилення	2,32	2,55
	Загалом	1042	1688

*Значущість на рівні 0,05

Отже, в рамках даного підрозділу була підтверджена гіпотеза, що матеріалістичні цінності переважають в Україні (H3a), бо значення індексу постмодернізації в сфері гендерних ролей і сексуальних норм в Україні хоч і наближається до середніх значень, але ще не досягло їх. Окрім цього, відповідна гіпотеза для Росії була підтверджена (H3b), бо значення індексу є також ближчим до матеріалістичних значень. Однак, значення індексу для України є статистично

більш значущим – відповідно, гіпотеза про те, що Україна більше зсунулася в бік постматеріалістичних цінностей в рамках даних сфер підтверджена (Н6).

3.4. Особливості постмодернізації в Україні та Росії – повільний рух України та альтернативний формат модернізації в Росії

У фінальному підрозділі даного розділу, фокус знаходиться на загальних тенденціях культурного зсуву. Відбувається спроба визначити шляхи, якими рухається постмодернізація в Україні та Росії.

В першу чергу, розгляну загальну динаміку зміни частки матеріалістів та постматеріалістів в Україні та Росії. Для цієї цілі скористаюся 4-ох елементним індексом постматеріалізму Інглхарта (Inglehart R., 1997), який є складовою частиною оригінального масиву даних Всесвітнього дослідження цінностей (World Values Survey, 2022) і був детально описаний у методологічному розділі даної роботи. Динаміку індексу постматеріалізму в розрізі трьох основних типів можна побачити на графіках нижче. Проглядаються дві основні тенденції, які відрізняють Україну та Росію: (1) частка матеріалістів в Росії є значно вищою порівняно з Україною і перевищує 50% (рис. 3.1), а також той факт, що (2) частка респондентів змішаного типу (які мають як матеріалістичні, так і постматеріалістичні характеристики) в Україні стабільно зростає за рахунок зменшення частки матеріалістів (рис.3.2). Ці 2 факти свідчать про те, що в Україні спостерігається загальна тенденція до збільшення важливості постматеріалістичних цінностей, в той час як в Росії свідчень цьому немає. Дана тенденція також підкріплюється даними індексу постмодернізації у різних сферах, який був розглянутий у попередніх підрозділах – у трьох з трьох випадків його значення близьке до середнього, а у двох з трьох випадків значення для України є статистично більш високим, ніж для Росії.

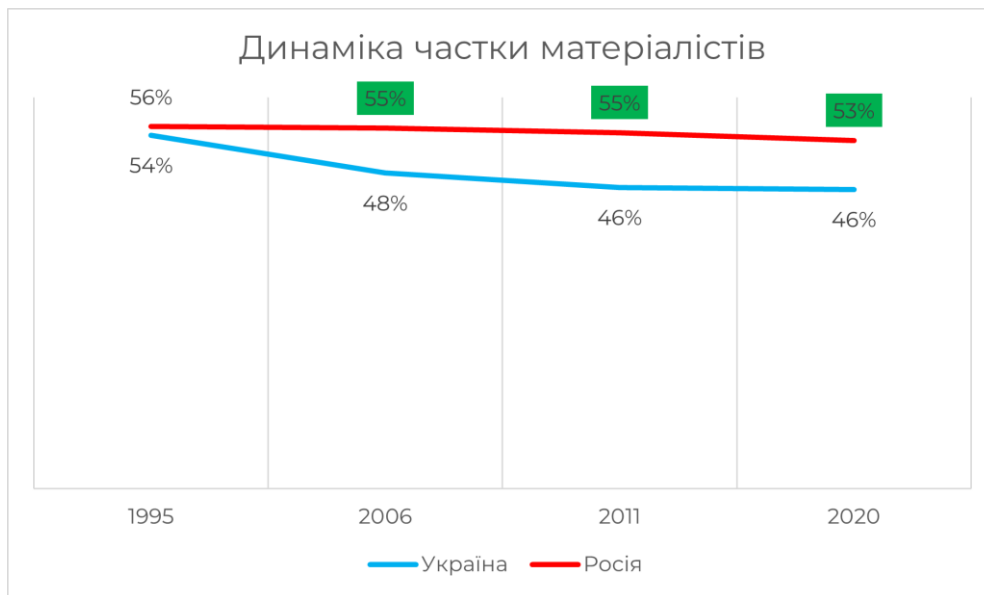

Рис. 3.1. Динаміка частки матеріалістів в Україні та Росії

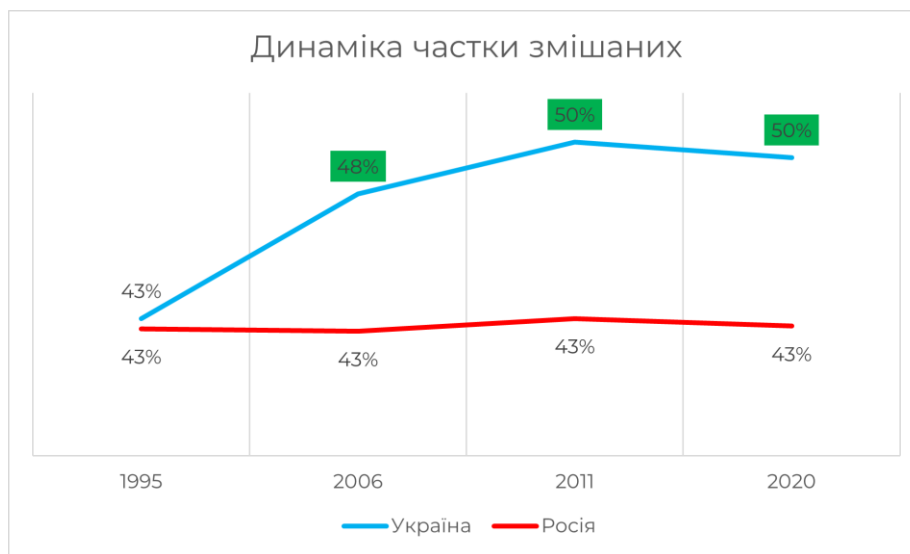

Рис. 3.2. Динаміка частки змішаних в Україні та Росії

Як видно з графіку, частка постматеріалістів, як в Україні, так і в Росії мала і не перевищує 5% (рис.3.3). Однак, варто зазначити, що в Україні частка постматеріалістів поступово зростає (на рівні тенденції) і незначно збільшилася з 3% в 1995 до 5% в 2020. В Росії частка постматеріалістів у періоді з 1995 до 2011 була на рівні 2% і залишалася стабільною і лише в 2017 році показала незначне збільшення (в межах похибки) до 4%.

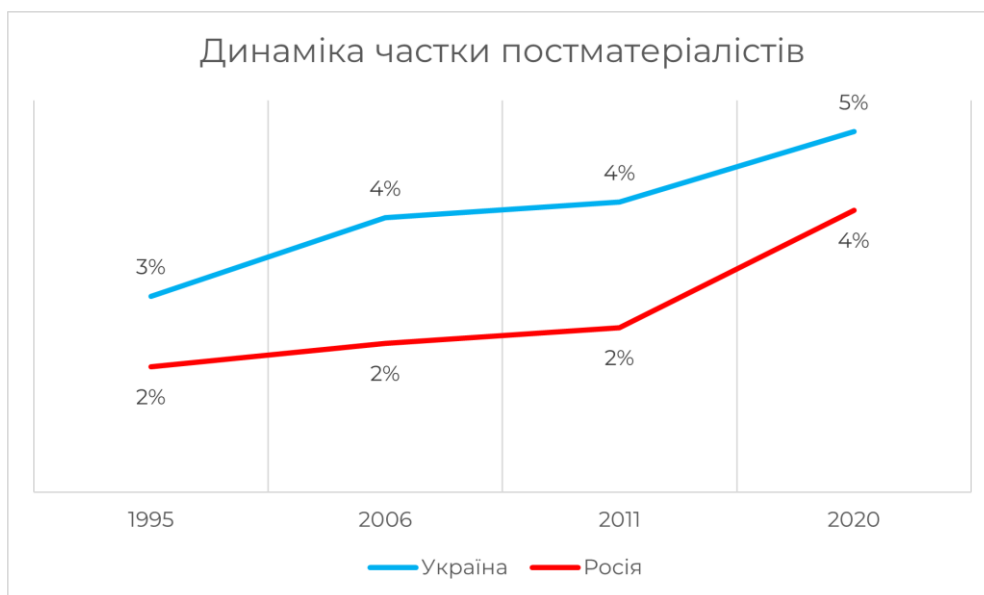

Рис. 3.3. Динаміка частки постматеріалістів в Україні та Росії

Варто зазначити, що в Росії ситуація досить суттєво відрізняється – загальний індекс постматеріалізму лишається без суттєвих змін від 1995 року, а частка матеріалістів є стабільно вищою 50% і фактично НЕ показує жодного зниження у порівнянні з 1990-ми роками (на відміну від України). Відповідно, це свідчить про те, що у культурному вимірі, російське суспільство знаходиться у процесі стагнації і культурного зсуву до цінностей постматеріалізму не відбувається (в Україні дана зміна відбувається за рахунок збільшення частки населення «змішаного» типу).

Я висуваю припущення, що причиною такого стабільного стану речей є високий рівень екзистенційної небезпеки, який існує в Росії і фактично блокує будь-які зрушення в бік постматеріалістичних цінностей. Як вже було розглянуто у теоретичному розділі роботи, високий рівень екзистенційної безпеки з великою ймовірністю приносить більш толерантний і відкритий погляд на світ; а зниження відчуття екзистенційної безпеки, навпаки, часто викликає «авторитарний рефлекс», що приносить підтримку сильним лідерам, потужну внутрішньогрупову солідарність, відкидання сторонніх та суворе підпорядкування груповим нормам (Inglehart R. , 2019), що фактично ми і бачимо в сучасній Росії. Більше того, мій аргумент полягає в тому, що цей рівень фізичної небезпеки створюється штучно владною верхівкою. Дане відчуття приносить підтримку правлячому режиму і дозволяє вдаватися до заходів, які спрямовані на посилення контролю над населенням. Існують численні свідчення того, що дане відчуття фізичної небезпеки конструюється на різних рівнях – від політичного до соціально-побутового. Цими прикладами є статті Тимофія Сергєйцева, де він розмірковує про загрозу українського нацизму для Росії та світу («Український нацизм несе в собі не меншу,

а більшу загрозу світові та Росії, ніж німецький нацизм Гітлера» (Риа Новости, 2022)), виступи президента Росії, де він стверджує про те, що «право вільного виходу республік із Радянського Союзу» призвело до найнебезпечнішої «бомби уповільненої дії» в основі російської державності (Herd, 2022).

Однак, дані залякуючі твердження, що створюють відчуття фізичної небезпеки, не є випадковостями, а фактично частиною процесу конструювання реальності, який розпочався значно раніше. Культурний фактор і поворот до «традиційних російських цінностей» відіграє одну з центральних ролей в цьому процесі. Так, наприклад, оновлена російська стратегія національної безпеки, яка була прийнята в кінці 2015 року, приділяє значну увагу питанням не лише економічної, політичної та військової безпеки, але і питанню культури, яке тісно пов'язано з концептом «духовного». Однією із небезпек, як вказано у документі, є «розмивання традиційних російських духовно-моральних цінностей та ослаблення єдності багатонаціонального народу Російської Федерації шляхом зовнішньої культурної та інформаційної експансії (включаючи поширення низькоякісної продукції масової культури)» (Стратегия национальной безопасности Российской Федерации, 2015). Способом боротьби з негативними наслідками цього процесу є підтримка духовно-моральних, традиційних цінностей. Ці «духовно-моральні цінності», які базуються на відчутті загрози і небезпеки, виступають одним із центральних концептів національної ідентичності росіян і роблять можливим формування соціального контракту, який існує в Росії - втрата власних політичних прав громадянами (а фактично толерація репресій з боку режиму) в обмін на «безпеку» і дуже умовну економічну стабільність (яка насправді забезпечена не економічною стратегією, а доходами від продажу невідновлювальних ресурсів), про що йшлося в теоретичному розділі даної роботи (Pirani, 2010). Окрім цього, як стверджує Østbø (Østbø, 2016) духовно-моральні цінності мають сильні антизахідні конотації, протистоячи конкретному, сконструйованому образу Заходу. Фактично, духовно-моральні цінності стали базисом для виправдання різних політичних заходів, в тому числі надзвичайних, які пов'язані із придушенням опозиційного руху і переслідуванням проявів самовираження та інакшості.

Для перевірки даного припущення були розглянуті два твердження щодо відчуття власної фізичної безпеки і економічної, яка вимірювалася питанням щодо задоволеності власним фінансовим положенням. Як бачимо з таблиці нижче (табл. 3.15), рівень фізичної безпеки є значно вищим в Україні, ніж в Росії. В Україні себе повністю безпечно або досить безпечно почувають 77% населення, в той момент як в Росії 66%. Це означає, що на рівні сприйняття людей, в Україні спостерігаються

вищі рівні відчуття фізичної безпеки, незважаючи на те, що в країні йде війна протягом 6-ти років, а польова частина дослідження припала на серпень 2020 року, коли пандемія Covid-19 лише набирала оберти (що, відповідно, також могло негативно впливати на відчуття фізичної безпеки).

Табл. 3.15. Відчуття фізичної безпеки

		Україна	Росія
		(A)	(B)
Q131 Наскільки безпечно Ви себе почуваєте?	Повністю безпечно	17%* B	12%
	Досить безпечно	60%* B	54%
	Не дуже безпечно	21%	30%* A
	Зовсім небезпечно	3%	4%
	Загалом	1253	1780

*Значущість на рівні 0,05

В контексті економічної безпеки, жителі Росії краще оцінюють власне фінансове становище – середнє значення по шкалі, де 1 – «Незадоволений/Незадоволена», а 10 «Задоволений/Задоволена» дорівнює 5,53, що є значно більшим показником, ніж 4,96 в Україні (табл. 3.16). Відповідно, дана емпірична знахідка є ще одним підтвердженням до припущення існування соціального контракту в Росії, який забезпечує відносні рівні економічної стабільності (через продаж великих обсягів нафти та газу) на противагу віддачі політичних та соціальних прав.

Табл. 3.16. Відчуття економічної безпеки

		Україна	Росія
		(A)	(B)
Q50. Рівень задоволеності фінансовим становищем в домогосподарстві	Незадоволений/Незадоволена	10%* B	6%
	2	5%	5%
	3	12%* B	7%
	4	13%*	10%

		B	
	5	21%	20%
	6	13%	18%* A
	7	12%	16%* A
	8	8%	10%* A
	9	2%	3%
	Задоволений/Задоволена	4%	5%
	Середнє	4,96	5,53* A
	Стандартне відхилення	2,27	2,24
	Загалом	1270	1797

*Значущість на рівні 0,05

Отже, в рамках даного підрозділу були оцінені загальні тенденції зрушення до постматеріалістичних цінностей в рамках процесу постмодернізації. Було визначено, що частка постматеріалістів, як в Україні, так і в Росії є меншою і залишається відносно стабільною. Однак, в Україні спостерігається перехід від матеріалістичного типу до змішаного, в Росії, в свою чергу, спостерігається стагнація культурних цінностей і відсутність зрушень. Мій аргумент полягає в тому, що причиною цього є існування соціального контракту в Росії за якого населення забезпечується відносною економічною стабільністю (за рахунок продажу нафти і газу), але на противагу забираються політичні та соціальні права. «Авторитарний поворот» стає можливим завдяки підвищенню рівнів фізичної небезпеки, що відбувається штучним чином – через конструювання загрози з боку Заходу та України, що ніби-то відкриває необхідність у збереженні «традиційних російських цінностей». Фактично, в той момент, коли в Україні відбуваються дуже поступові зрушення у напрямку постматеріалістичних цінностей, в Росії створюється альтернативний формат постмодернізації, який має зворотній вектор руху і знаменує повернення до традиційних цінностей.

ВИСНОВКИ

Дана робота була націлена на виявлення особливостей в постмодернізаційному культурному зсуві в Україні та Росії. Для досягнення мети дослідження і валідизації висунутих гіпотез була розроблена теоретична рамка, яка базувалася на теорії Інглхарта щодо культурного зсуву в постіндустріальному суспільстві (Inglehart R. , 1997) і фокусувалася як на виявленні загальних закономірностей переходу від матеріалістичних цінностей до постматеріалістичних, так і на більш детальному аналізі трьох основних сфер, де відбувається культурний зсув: політичної, економічної сфери та сфери релігійних орієнтацій, гендерних ролей та сексуальних норм.

Перед заглибленням в особливості постмодернізаційного культурного зсуву в Україні та Росії, були виявлені тенденції, які існують на глобальному рівні і безпосередньо характеризують процес переходу від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей (що є складовою частиною постмодернізації), який став можливим завдяки безпрецедентним рівням фізичної та економічної безпеки в розвинутих індустріальних суспільствах після Другої Світової війни. Дані тенденції характеризуються загальним переходом від цінностей виживання до цінностей самовираження, зменшенням у рівнях підпорядкування владі та авторитету в політичній сфері, збільшенням наголосу на індивідуальній автономії в економічній сфері, а також зростаючими рівнями секуляризації поряд із вищими рівнями гендерної рівності та толерантності до сексуальних меншин.

Було висунуто припущення про важливість існування «ефекту колії (path dependency)» (залежність країн від минулого на шляху постмодернізації), який відіграє одну з основних ролей в рамках розгляду культурних зрушень в пострадянських країнах. Були виявлені основні детермінанти впливу, які в більшій мірі пов'язані з впливом радянського минулого, а також було проведене розрізнення між Україною та Росією. В політичному вимірі цими детермінантами виявилися – перехід від однопартійної системи до системи із наявністю декількох партій та волевиявленням громадян. При цьому, було зазначено, що в Росії відбувся «авторитарний поворот» із збереженням «фасадної демократії». В економічному вимірі основним фактором впливу був визначений перехід від централізовано-планової економіки до капіталістичної ринкової економіки. При цьому, процес інтерналізації нових економічних (ринкових та ліберальних) норм був ускладнений радянським спадком – продовжують панувати патерналістські уявлення, а в Росії вони ще більш ускладнені тим фактом, що країна має значні поклади нафти і газу,

що дозволяє забезпечувати достатні рівні життя без економічних перетворень. І, нарешті, були означені зростаючі рівні релігійності в обох країнах після тривалого етапу заборони релігії в Радянському Союзі, що має суттєвий вплив на ставлення до гендерних ролей та сексуальних норм. Окрім цього, був розглянутий чіткий гендерний розподіл, який існував в радянські часи, а також питання криміналізації гомосексуальності, що має істотний вплив на зрушення в сторону постматеріалістичних цінностей в рамках процесу постмодернізації.

Після перевірки гіпотез щодо більшого значення матеріалістичних цінностей в Україні та Росії в рамках трьох основних сферах, було визначено, що матеріалістичні переконання переважають в Україні в політичній сфері та сфері гендерних ролей та сексуальних норм. В Росії, на додачу до цих двох сфер, матеріалістичні переконання мають більше значення ще і в економічній сфері. Окрім цього, було визначено, що в рамках постмодернізаційного процесу, Україна більше зсунулася в бік постматеріалістичних цінностей, ніж Росія в рамках політичної сфери та сфери гендерних ролей та сексуальних норм.

Наостанок, було визначено, що постматеріалісти як в Україні, так і в Росії перебувають в меншості. Однак, в Україні спостерігається поступовий перехід від матеріалістичного типу до змішаного, а російське суспільство знаходиться у процесі стагнації і жодного культурного зсуву до цінностей постматеріалізму не відбувається. Я висунув і підтвердив тезу, що основна причина цього - існування соціального контракту в Росії, умови якого полягають в тому, що населенню забезпечуються відносно достатні рівні фінансової стабільності (за рахунок надходжень від продажу нафти і газу), але на противагу цьому відбувається «авторитарний поворот». Він стає можливим через зростаючі рівні фізичної небезпеки, які підвищуються штучним чином. Російська влада конструює загрози з боку Заходу та України, а це в свою чергу дозволяє їй створювати наратив необхідності збереження «традиційних російських цінностей».

Отже, якщо підсумувати, було визначено, що в той момент, коли в Україні відбуваються (відбувалися) дуже поступові зрушення у напрямку постматеріалістичних цінностей, в Росії створюється альтернативний формат постмодернізації, який має зворотній вектор руху і знаменує повернення до традиційних цінностей. Очевидно, що повномасштабна війна внесе (а ймовіріше за все вже внесла) свої коригування – можна очікувати, що перетворення, які стосуватимуться культурних цінностей, будуть радикальним чином змінені. Однак, дана робота була сфокусована на тому, щоб зафіксувати той прогрес, що стався до

війни, а майбутні перетворення будуть надзвичайно актуальними в рамках наступних дослідницьких робіт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Инглхарт, Р. (1997). Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Полис. Политические исследования* №4.
- Инглхарт, Р., & Вельцель, К. (2011). *Модернизация, культурные изменения и демократия*. Новое издательство.
- Риа Новости. (5 Квітень 2022 р.). Что Россия должна сделать с Украиной.
- Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. (2015). Указ Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года N 683 "О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации".
- Український центр європейської політики. (2020). *Світове дослідження цінностей*. Київ.
- Akaliyski, P. (2018). United in diversity? The convergence of cultural values among EU member. *European Journal of Political Research*.
- Ashwin, S. (2000). *Gender, state and society in Soviet and post-Soviet Russia*. London: Routledge.
- Bell, D. (1976). *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. Basic Books.
- Brik, T., & Korolkov, S. (2020). Religious Markets in Ukraine: Post-communist Revivals and New Directions.
- Brik, T., & Shestakovskiy, O. (2020). Attitudes About Privatization and the Shadow of Communism: 25 Years of Anti-market Skepticism.
- Curtis, J., & Andersen, R. (2015). How Social Class Shapes Attitudes on Economic Inequality: The Competing Forces of Self-Interest and Legitimation. *LIS Working Paper Series No. 644*.
- Fukuyama, F. (2001). History Is Still Going OurWay. *The Wall Street Journal*.
- Golovakha, E., Liubyva, T., & Veira-Ramos, A. (2020). Introduction: Ukrainian Society Under Reluctant Transformation and Institutional Duality.
- Harari, Y. N. (2014). *Sapiens : a brief history of humankind*.

- Herd, G. P. (2022). *Understanding Russian Strategic Behavior: Imperial Strategic Culture and Putin's Operational Code*. Routledge.
- Huntington, S. P. (2000). Cultures count. y L. Harrison, & S. Huntington, *How Values Shape Human Progress*.
- IBM Corp. Released. (2017). IBM SPSS Statistics for Windows, Version 25.0. Armonk, NY: IBM Corp.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1988). Cultural change in advanced industrial Societies: postmaterialist values and their consequences. *International Review of Sociology Series 1*, 77-99.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). Modernization, postmodernization and changing perceptions of risk. *International Review of Sociology: Revue Internationale de Sociologie* 7:3, 449-459.
- Inglehart, R. (2019). *Cultural Evolution People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press.
- Inglehart, R., & Abramson, P. (1999). Measuring Postmaterialism. *American Political Science Review*, 93(3), 665-677.
- Inglehart, R., & Appel, D. (1989). The Rise of Postmaterialist Values and Changing Gender Roles and Sexual Norms. *Roles and Sexual Norms*.
- Korostelina, K. V. (2013). Identity and Power in Ukraine. *Journal of Eurasian Studies*.
- Kryshtanovskaya, O., & White, S. (2003). Putin's Militocracy. *Post-Soviet Affairs Volume 19, Issue 4*, 289-306.
- Kubicek, P. (2001). The Limits of Electoral Democracy in Ukraine. *Democratization, Volume 8, 2001 - Issue 2*, 117-139.
- Landes, D. (2000). Culture makes almost all the difference. y L. E. Harrison, & S. P. Huntington, *Culture Matters: How values shape human progress* (cc. 2-14).
- Mole, R. C. (2018). Introduction to "Soviet and Post-Soviet Sexualities". *Slavic Review Volume 77 Issue 1*, 1-5.

- Norris, P., & Inglehart, R. (2011). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge University Press.
- Østbø, J. (2016). Securitizing “spiritual-moral values” in Russia. *PostSoviet Affairs*.
- Pirani, S. (2010). *Change in Putin’s Russia: Power, Money and People*. Pluto Press.
- Porter, M. E. (2000). Attitudes, Values, Beliefs, and the Microeconomics of Prosperity. y L. Harrison, & S. Huntington, *Culture matters: how values shape human progress* (cc. 14-29). New York: Basic Books.
- Stella, F. (2007). The Right to be Different? Sexual Citizenship and its Politics in Post-Soviet Russia. y R. Kay, *Gender, Equality and Difference During And After State Socialism* (cc. 146–166). London: Palgrave Macmillan.
- Toffler, A. (1980). *The Third Wave*. William Morrow.
- Touraine, A. (1974). *The post-industrial society*. Wildwood House.
- Veira-Ramos, A., & Golovakha, E. (2020). Empirical Evidence of Persistent Institutional Duality in Ukraine. y *Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society*. Palgrave Macmillan.
- Verkhovsky, A. (2002). The Role of the Russian Orthodox Church in Nationalist, Xenophobic and Antiwestern Tendencies in Russia Today: Not Nationalism, but Fundamentalism. *Religion, State & Society*, Vol. 30, No. 4, 333-345.
- W. Haerpfer, C., & Kizilova, K. (2020). Values and Transformation in Central Asia. y A. Mihr, *Transformation and Development* (cc. 7-28). OSCE Academy.
- Wong, K.-Y., & Wan, P.-S. (2008). New Evidence of the Postmaterialist Shift: The Experience of Hong Kong. *Springer Science+Business Media*, 497-515.
- World Values Survey. (2022). World Values Survey: All Rounds - Country-Pooled Datafile.
- Zhu, Q., & Lowe, P.A. (2018). Split-half reliability. *The SAGE Encyclopedia of Educational Research, Measurement, and Evaluation*. (Ed. by Bruce B. Frey). Sage Publications, Inc. Онлайн доступ 23 червня 2022 р.: <https://methods.sagepub.com/reference/the-sage-encyclopedia-of-educational-research-measurement-and-evaluation/i19572.xml>